

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI AWIL HA`M SUW XOJALIG`I
MINISTRLOGI
TASHKENT MA`MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO`KIS FILIALI
ZOOTEXNIYA KAFEDRASI

BAKALAVRIAT 5410600 – ZOOTEXNIYA TA`LIM BAG`DARI
IV-KURS STUDENTI
QALIBAEVA GULNAZ ORAZBAYEVNANIN`

PITKERIW
QA`NIYGELIK JUMISI

Tema: Tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`inin` tu`ye tu`rine baylanislig`i

Ilimiy basshi:
«Zootexniya» kafedrasi
baslig`i, a. x. i. k.

Eshmuratova S.T.

Pitkeriw qa`niygelik jumisi ko`rip shig`ildi ha`m jaqlawg`a ruxsat etildi

«Zootexniya» kafedrasi baslig`i:

«Zootexniya» fakulteti dekani:

_____ Eshmuratova S.T.

_____ Jumashev R.

2015j _____

2015j _____

Mazmuni

Kirisiw -----

I. BAP. -----

1.0. A`debiyatlarg`a sholiw -----

1.1. Qaraqalpaqstan Respublikasi sharayatında tu`yeler o`nimdarlig`i -----

1.2. Tu`yelerdi bag`ıw ha`m azıqlandıırıw -----

II. BAP. -----

2.0. Ta`jiriybe bo`limi -----

2.1. Jumistin` maqseti ha`m waziypalari -----

2.2. Ta`jiriybe metodikasi ha`m usillari -----

2.3. Ta`jiriybe zonasinin` klimatliq sipatlamasi -----

III. BAP. -----

3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri -----

3.1. Bir o`rkeshli tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`ı -----

3.2. Eki o`rkeshli tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`ı -----

3.3. Tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`ı boyınsha na`silshilik jumısların alıp barıw -----

3.4. Tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`ının` tu`ye tu`rlerine baylanıslıg`ı -----

Juwmaqlaw ha`m usinislar -----

IV. BAP. -----

4.0. İnsan xizmeti qa`wipsizligi -----

4.1. Tu`yelerdi bag`ıw ha`m azıqlandırıwda miynet qa`wipsizligi -----

Paydalanılğ`an a`debiyatlar -----

Kirisiw

Ha`zirgi da`wirde du`n`ya ma`mleketleri sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwı o`zinin` ma`ni-mazmunı, ko`rinsinen aldınğ`ı baskıshlardan keskin parq qıladı. Bunda en` tiykarg`ı ha`m a`hmiyetli ta`rep – milliy ekonomikalardıń jedel integratsiyalasıwı ha`m globalıasıwının` ko`beyip barıwı. Usı waqıtta bul protsessler xalıq aralıq maydandag`ı ba`sekenin`de keskinlesiwine, ha`r bir ma`mleketin` xalıqaralıq miynet bo`listiriwdegi o`z ornın bekkemlew ushın gu`resinin` ku`sheyiwine de ta`sir ko`rsetedi. (Karimov. I.A, 2009)

Buni O`zbekstan Respublikasında sharwashiliqtı rawajlandiriw ushin a`melge asirilip atirg`an ilajlar, yag`niy sharwashiliq o`nimlerin jetistiriwde xalqimizdi azıq-awqat penen ta`miyinlewge, sanaatti sharwashiliqtan alinatug`ın shiyki zatlar (teri, ju`n ha`m keratin zatlari) menen ta`miyinlewge qaratilg`an birqansha jumislardin` alıp barilip atirg`anlig`i menen ko`rsetiw mu`mkin.

Qaraqalpaqstan Respublikasında sharwashiliqtı rawajlandiriw, sharwa mallarınan joqari o`nimler aliw ha`m olardı qayta islew texnologiyası tiykarında su`t, go`sh o`nimlerin jetistiriw, yag`niy sapalı o`nimler islep shig`iw tiykarg`ı ma`selelerden esaplanadı.

Tu`yeshilik Qaraqalpaqstan Respublikası sharwashilig`inin` tiykarg`ı tarmaqlarınin` biri bolıp, sho`l jaylawların o`zlestiriwde ha`m jergilikli xalıqtı azıq awqat o`nimleri (go`sh, su`t), sanaatti shiyki zatqa (ju`n, teri) bolg`an talabın qandiriwda a`hmiyetli orın tutadı.

Biologiyalıq qa`siyetlerine qaray tu`yeler sho`l sharayatında basqa tu`rdegi awıl xojalıq haywanları az paydalanatug`ın yamasa uliwma paydalanbaytug`ın o`simliklerdi na`tiyjeli paydalaniw, suwsizliqqa shidamlılıq (3-5 ku`nde 1 ma`rte), ashshi ha`m duzli suwlar menen de qanaatlaniw qa`biletine iye.

Bu`gingi ku`nde ma`mleketimizde 17,7 min` bastan aslam tu`ye bar. Solardan tu`yelerdin` 0,9 min` basi fermer xojalıqları, 6,6 min` basi awıl xojalıg`ı ka`rxanalari, 10,2 min` basi diyxan xojalıqlarında ko`beyiledi.

Ma'mleketimizdin` tiykarinan Qaraqalpaqstan Respublikasi, Buxara, Nawayi ha'm Qashqadarya oblastlarinda tu'yeshilik rawajlang'an. Tu'yeler bas saninin` 49% Nawayi oblasti, 31% Qaraqalpaqstan Respublikasi, 14% Buxara oblasti ha'm 6% Qashqadarya oblastina tuwri keledi. Respublikamizda tu'yelerdin` bir o'rkeshli (dromedar), eki o'rkeshli (baktrian) porodaları ha'm olardin` gibridleri ushirasadi.

O'nimdarlig`i boyinsha bir o'rkeshli tu'yeler go'sh-su't, eki o'rkeshli tu'yeler go'sh-ju'n bag'darina qaniygelestirilgen. Bir o'rkeshli tu'yelerdin` tiri salmag`i 300-350 kg bolip, ortasha 2000-2500 litr su't beriw qa'biletine iye bolsa, eki o'rkeshli tu'yelerdin` tiri salmag`i 450-500 kg bolip, ortasha su't onimdarlig`i 1200-1500 litrdi quraydi. Su't kuramindag`i may mug'dari ortasha 3,54% quraydi. Urg'ashi tuyeler eki jilda bir ma'rte botalaydi. Buyaazliq da'wir dromedarlarda – 13 ay (388-389 ku'n), baktrianlarda 14 ay (414-415 ku'n). Su't beriw da'wiri – 18 ay dawam etedi. Su'tti ko'p beriwshi tu'yelerdi bir ku'nde 4-5 ma'rte sawiw mu'mkin. F.Yunusov, (2012).

P.V. Ivanov (1934), I.I. Lakoza (1964), I.K.Djumagulov (1965), A.Baymukanov (1982, 2004, 2007), Yu.Sokratyants (2005), T.Musakaraev (2007), Z.M.Musaev ha'm basqalardin` (2007) alip barg'an izertlewlerine qarag'anda, sho'l ha'm yarim sho'l territoriylarinda tu'yelerdi tuwri ku'tiw ha'm bag'iwda olardin` jaqsi o'siwi, rawajlaniwi ha'm az qarji sariplap joqari sapali o'nim beriwini aniqlang'an.

Tu'ye su'ti ha'm onnan tayarlaniwshi o'nimler joqari toyimlilik`i, quraminda belok ha'm maylar boliwi, da'mi ha'm shipaliq qa'siyetleri menen ajiralip turadi. Tu'yeler su'tinin` maylilig`i boyinsha jergilikli qoramollar su'tinin` ko'rsetkishlerinen joqari turadi.

Tu'yelerdin` biologiyaliq qa'siyeti bul olardin` basqa sawin haywanlardan keskin ajiratip turiwshi 350-400 ku'nge shekem bolatug`in laktatsiya da'wirinin` dawamlilig`i, sonday-aq jil dawaminda jaylawlarda da sawiw mu'mkinshiligi bolip esaplanadi.

Respublikamizda ta'biyiy sharayatta gu'lli o'simliklardin' 1000 tu'ri o'sedi, olardan territoriyanin' ko'pshilik bo'limin aziq o'simlikleri iyeleydi. A'sirese aziqliq o'simliklarga ashiq jaylawdag'i tu'yeler jaqsi paydalanatug'in o'simliklardin' tiykarg'i quramin iyelewshi puta ha'm yarim puta, jantaq, juwsan, aq seksewil, boyalish, keureuk, izen ha'm basqalardi kiritiw mu'mkin. zootech@mail.ru

Tu'yeshiliktin' ekonomikaliq jaqtan paydalilig'i – bul tu'yelerdin' sho'l ha'm yarim sho'llerde tirishilik etiwge biologiyaliq jaqtan iykemlesiwinde, yag'niy jaylawlarda suw jetkiliksiz bolg'an, ashshi-duzli suwlardi da tek tu'yeler ishe aladi. Padalar jiyi ko'shiriletug'in siyrek o'simlik qatlami menen qaplang'an ta'biyiy sho'l jaylawlarinda qarako'l ha'm qazaqi qoylar paydalanbaytugin azizlardan tu'yeler jaqsi semiredi ha'm o'nimdarliqqa iye boladi.

Usilardi itibarg'a alip tu'yelerdin' joqari o'nimdarli su't bag'darindag'i sistemalarin, yag'niy selektsion gruppalarin jaratiw aktual ma'sele esaplanadi ha'm olar keleshekte usi tu'r haywanlardin' o'nimdarliq ha'm na'sillik mu'mkinshiliklerin jetilistiriwde bahali na'sillik material bolip xizmet etedi.

Pitkeriw qa'niygelik jumısının' aktuallıg'ı. U'stirt shirket xojalıg'ı sharayatında tu'yelerdin' go'sh o'nimdarlıg'ın tu'ye tu'rlerine baylanıslı u'yreniw arqalı juwmaqlar shıg'arıw bolıp tabıladı.

Pitkeriw qa'niygelik jumısı maqseti. Bir o'rkeshli ha'm eki o'rkeshli tu'yelerdin' tiri salmag'ın, go'sh o'nimdarlıg'ın ha'm tu'ye go'shin jetistiriwdin' optimal jasın anıqlawdı u'yreniw.

I. Bap.

1.0. A`debiyatlarg`a sholiw

1.1. Qaraqalpaqstan Respublikası sharayatında tu`yelerdin` o`nimdarlıg`ı

Tu`ye o`siriw mal sharwashılıg`ının` o`z aldına bir tarawı bolıp, bul tarawdı rawajlandırıw ushın u`lken kewil bo`linbekte. U`lkemizdin` yarım sho`listanlıq ha`m sho`listanlıq ken` ko`lemlı jerleri tu`yeshilikti rawajlandırıw ushın en` qolaylı jag`day tuwdıradı. Tu`ye o`siriw bul arzan go`sh, su`t, shuwda tayarlawdın` ken` bulag`ı bolıp esaplanıp, ol ushı qıyırı joq yarım sho`listanlıqta, qumlarda, sahralarda, jaylawlarda o`z ayag`ınan ju`rip tirishilik etetug`ın haywan. Tu`yeler jıl ma`wsiminin` barlıq waqtında da jaylawlarda ju`redi. Olardın` o`nimlerin paydalanıw ushın og`ada az qarjı jumsaladı da, onnan ko`p o`nim alınadı (Musakaraev, 1983).

Tu`ye - bul sahralarda, sho`listan dalalıq ha`m qumlıqlarda tirishilik etetug`ın ha`m sog`an ta`biyatı beyimlesken haywan. Awıl xojalıq mallarının` ishinde tu`yeler sho`listan ha`m qumlıqlardag`ı o`simliklerdin` ashshılıg`ına, kermekligine, tikenligine ha`m qattılıg`ına qaramastan olardı ko`plep awqat etip jeydi. Basqa haywanlardın` qaysı birin alsaqta olar tu`yelerdey bolıp ıssı qum sahralarg`a ko`nlikpeydi, sol sho`listannın` sho`plerinen paydalana almaydı. Barlıq u`y haywanları menen salıstırıp qarag`anımızda tu`yelerden ko`p g`ana paydalı, arzan o`nimler alınadı. Ju`n, go`sh, su`t ha`m jumıs ku`shinen ken`nen paydalanıladı. Sonın` ushında tu`yelerdi «sho`listannın` korabli» dep te ataydı. Tu`yeler bunnan bir neshe jıl burın adamlardı sho`listanlar menen baylanıstıra baslag`an haywan.

Mag`liwmatlarg`a qarag`anda tu`yeler eramızdan 2000 jıl aldın qolg`a u`yretilgen. Tu`yeler tiykarinan qurg`aq sho`l ha`m sahralarda jasawg`a iykemlesken bolıp, suwsizliqqa ju`da` shidamli. Sonliqtan ata-babalarımız a`yyemnen tu`yelerden uzaq jollarg`a bariwda, ju`k tasiwda ken` paydalang`an.

O`nimdarlig`i boyınsha bir o`rkeshli tu`yeler go`sh-su`t, eki o`rkeshli tu`yeler go`sh-ju`n bag`darına qaniygelestirilgen. Bir o`rkeshli tu`yelerdin` tiri salmag`i 300-350 kg bolıp, ortasha 2000-2500 litr su`t beriw qa`biletine iye

bolsa, eki o'rkeshli tu'yelerdin' tiri salmag'i 450-500 kg bolip, ortasha su't onimdarlig'i 1200-1500 litrdi quraydi. Su't kuramindag'i may mug'dari ortasha 3,54% quraydi. Urg'ashi tuyeler eki jilda bir ma'rte botalaydi. Buyaazliq da'wir dromedarlarda – 13 ay (388-389 ku'n), baktrianlarda 14 ay (414-415 ku'n). Su't beriw da'wiri – 18 ay dawam etedi. Su'tti ko'p beriwshi tu'yelerdi bir ku'nde 4-5 ma'rte sawiw mu'mkin.

Tu'yeler insan ta'repinen jaylawlarda bag'iwg'a, baqlawg'a onshelli mu'taj emes. Olardin' asqazani qanday dag'al aziq bolsada qiyinshiliqsiz sin'ire aladi. Tu'yeler basqa sharwa mallari jey almaytug'in jaylaw o'simlikleri menen de aziqlanadi. Sonday-aq tu'ye ju'ni o'zine ta'n du'ziliske iye bolip, tu'ye denesin qatti suwiqtan, ja'ziyrama issidan saqlaw ha'm denedegi suwdin' teri arqali puwlaniwinin' aldin aliw qa'siyteine iye.

Ja'ziyrama issida tu'yenin' dene temperaturasi 41⁰S shekem ko'terilip, terlew qa'biletin pa'seytedi. Bul o'z gezeginde tu'ye denesindegi suwdin' artiqsha sarplaniwinin' aldin aladi. Tu'yenin' ayaqlari qumliqlarda ju'riwge iykemlesiwi sebepli olar qum u'stinde tez ha'm shaqqan ha'reketleniwin ta'miyinleydi. Jatqanda gewdesinin' jerge tiyip turatug'in bo'limlerinde ko'kiregi, shig'anaq ha'm dizelerinde qatpalari (mozol) bar. Sol sebepli issi (70⁰S qa shekem) jerde erkin jata aladi.

Tu'yeler ta'biyiy o'simlikler ha'm olardin' tuqimlari menen aziqlanip, ot-sho'plerdin' basqa territoriyalarg'a tarqaliwina unamli ta'sir ko'rsetedi. Misali: jantaq tuqimlarinin' tu'ye asqazanindag'i fermentler ta'sirinde o'niwshen'ligi artadi ha'm jaylawda jantaq ko'beyiwine alip keledi. Tu'yelerdin' biologiyaliq qa'siyetlerinen kelip shig'ip, respublikamizdin' sahra ha'm yarim sahra territoriyalarinda tu'yeshilikni ken' rawajlandirip, az qarji esabina jaqsi payda aliw mu'mkin. Sonday-aq sho'l-sahra territoriyalarinda jasawshi xaliqtin' ba'ntliginin' artiwi menen birge arzan su't, go'sh ha'm ju'n jetistiriwge erisiw mu'mkin (F.Yunusov, 2012).

Tu'yeshilik tarawi en' arzan su't, go'sh, ju'n jetistiretug'in taraw bolip, ha'zirgi waqitta respublikamizdin' arqa Qizil qum zonalarinda ha'm U'stirt

ken`isliklerinde rawajlanbaqta. Respublikada 5400 bastan aslam bir o`rkeshli (dromedar) ha`m eki o`rkeshli (baktrian) tu`yeleri bar.

Tu`yelerdi o`rshitiw su`tli ha`m go`shli qaramalshiliq, qoyshiliq, jilqishiliq, ha`m sharwashiliqtin` basqa tarawlarinan ayirmashilig`i olardin` sho`l ha`m yarim sho`l, qurg`aq sahralarda ken` tarqaliwi bolip tabiladi. Bunday sharayatta tu`yeler ayriqsha bahali haywan bolip esaplanadi. Olardan ha`r qiyli o`nimler-go`sh, su`t, ju`n, teri alinadi. Bul tarawdi rawajlandiriw ko`p qarji talap etpeydi. Ha`zirgi jag`dayda tu`yeshilik arzan su`t, go`sh, ju`n o`nimlerin aliwdin` qosimsha deregi bolip, awil xojalig`inda sho`llerdi o`zlestiriw qurali bolip tabiladi. Respublikamizda aziq-awqat o`nimlerinin` ko`p boliwina mu`mkinshilik beredi.

Tu`yeler biologiyasi boyinsha bir sutkada (dromedarlar) alti ret sawiw sutkaliq ortasha su`t mug`dari 5-6 l di quraydi. Tu`yenin` buwazliq da`wiri ortasha dromedarlar 12 ay, bakterianlarda 13 ay. Laktatsiya da`wiri boyinsha olardin` jasina qaray 480-560 ku`n aralig`inda dawam etedi.

O`ndirislik sharayatta jasi boyinsha 14-16 jil paydalaniwg`a boladi. Botalag`an tu`yenin` 1 jil ha`m 1,5 jildan keyin jaylawda botalari menen shig`ariladi. Tu`yeshiliktin` ja`ne bir paydali ta`repi basqa awil xojaliq haywanlari jemeytug`in jaylaw ot-sho`pleri menen aziqlanadi. Olar aq ha`m qara seksewil, ju`zgin, qarabaraq, boyalish, jantaq.

A.Tastanov, B. Turumbetov, E. Turlibaev (2007) pikirinshe, Qazaqstanda tu`yelerdin` o`nimdarlig`in asiriw ushin tu`r araliq gibridlew qollaniladi, bunda o`nimdarliq ko`rsetkishleri ha`m fenotiplik belgileri boyinsha ajiralip turiwshi o`nimdarli na`sil alinadi. Yag`niy gibridlerde su`t o`nimdarliq 180-200% ke shekem joqarilaydi. D. Baymukanov (2002) tu`ye tu`rleri o`z-ara erkin shag`ilisadi dep ko`rsetedi. O`rshitiwde olardan aling`an tu`r araliq gibrid tu`yelerdin` samkalari qollaniladi, al sametsleri selektsiyaliq jaqtan jaramsiz esaplanip qollanilmaydi.

S.M.Terentev (1975), D.Baymukanov (2002) dromedar ha`m baktrian tu`yeler tek g`ana o`nimdarliq da`rejesi boyinsha emes, al dene du`zilisi

o'zgesheliklari boyinsha da parq qiladi dep ko'rsetedi. Yag'niy dromedarlarda man'layi onsha ken`emes, shig'in`qi, bet su'yekleri uzun boladi. Moyni uzun ha`m ha'reketshen`, bulshiq etleri jaqsi rawajlang'an. Moyinnin`denege birikken jerinde jal bolip, o'rkesh tiykari menen birigedi. Denesi teren`, tig'iz, salistirma qisqa ko'kirek mazoli ku'shli rawajlang'an, uzun, ken`boladi. O'rkeshi jaqsi semirgen tu'yelerde domalaq konus ta'rizli bolip, arqasidan 30-40 sm ge shekem ko'terilip turadi. Ayaqlari uzun, bulshiq etli. Aldin`g'i ayaqlari arqa ayaqlaridan uzun boladi. Dromedarlarda ju'n qabati pigmentatsiya xarakteri boyinsha bir tu'r ren`de (sarg`ish-qon`ir).

Baktrianlar bet su'yekleri salistirma qisqa, moyini dromedarlarga salistirg`anda uzun boladi. Jaqsi semirgen tu'yelerde moyinnin`joqarg'i bo`limi aldin`g'i o'rkesh tiykari menen birigedi. Aldin`g'i ha`m keyingi o'rkesh aralig`indag'i arqa ken`ligi 20-40 sm. Baktrianlar ekstererinin`tiykarg'i xarakterli o'zgesheligi dromedarlarga salistirg`anda denesi uzun, ayaqlari qisqa, iyin bo`limi ha`m segizko`z salistirma ha'lsiz rawajlang'an. A.J.Babekenov (1940).

A. Baymukanov h.b. (2007) ha`zirgi waqitta selektsiyaliq padag'a qazaq baktrin tu'yelerinin`tiri salmag'i 520 kg kem bolmag'an, ju'n qirqimi 4,5 kg, ortasha sutkaliq sawim laktatsiyanin`3-ayinda 4,3 kg 5% mayliliqta bolg'an, denenin`qiya uzunlig'i 140 sm, tuyaq aylanasi 20,5 sm na`sillik indeksi 45% to`men bolmag'an tu'yeler saralap alinadi dep ko'rsetedi.

N.Alibaev h.b. (2007), D. Baymukanov (2002) pikirinshe tu'yeler kariotipinin`tsitogenetikaliq strukturasi olardin`tu`rine, sonday-aq kelip shig`iwi, porodasina baylanisli.

Tu'yelerdin`eki tu`ri de dromedar ha`m baktrianlar ha`r qiyli orinlarda tarqalg'an. Dromedarlardin`tirishilik etiw orni siyaqli baktrianlarda ha`m qurg`aq tegislikler esaplanadi. dromedarlar tropikaliq ha`m subtropikaliq poyaslarda, issi sho`llerde tirishilik etse, baktrianlardin`tirishilik etiw orni qisi qatti suwiq ha`m uzaq dawam etiwshi Qazaqstan dalalalari ha`m sho`lleri, Povolje, Qalmaq, Tuva, Altay u`lkesi, Chita oblasti, Mongoliya ha`m Qitayda

tarqalg`an. Dromedarlar sonday-aq Afgʻanstan, Indiya, Iran, Pakistan, Turkiya, Arab ma`mleketleri, Avstraliya ha`m Afrikada tarqalg`an. SNG ma`mleketlerinde dromedar tu`yelerdin` bas sani tiykarinan Tu`rkmenstan ha`m O`zbekstanda jiynalg`an. Qazaqstanda tu`yelerdin` bas sanin tiykarinan baktrianlar quraydi.

Basqa awil xojaliq haywanlarina qarag`anda tu`yelerden en` jaqsi ha`m sapali ju`n alinadi, yag`niy tu`bit alinadi. Tu`ye ju`ni morfologiyasi boyinsha 3 tu`rli kategoriyasi tu`bit, yarim tu`bit ha`m qilshiq ju`nnen turadi.

Tu`yeler jilina bir ma`rte ba`ha`rde qirqiladi. Eki o`rkeshli tu`yeler dromedarlarg`a qarag`anda erte tu`leydi. Gibridler araliq orinda turadi. Tu`yelerdin` tu`lewi belgili izbe izlikte o`tedi. Birinshi moyin bo`limi, keyin ko`kirek bo`limi, iyin aldi. Janbas san bo`limi, qarin qursaq bo`limi ha`m en` keyninen o`rkeshi tu`leydi.

Tu`bitler o`zinin` sapasi jag`inan taza ha`m jen`il boladi. Tu`ye ju`nlerinin` sapalig`i olardi na`sillik jumislarin alip bariwda, tu`yeler jasi ha`m jinisina, porodasina tikkeley baylanista boladi.

Eki o`rkeshli (bakterian) qalmiq porodasina tiyisli tu`yelerde bir o`rkeshli (dromedar) tu`rkmen porodasina tiyisli tu`yelerge qarag`anda ju`n morfologiyasi 20-22% qilshiq ju`n az boladi, al tubit ju`n bolsa 16-18%.

Barliq u`y haywanlari menen salistirip qarag`animizda tu`yelerden ko`p g`ana paydali, arzan o`nimler alinadi. Ju`n, go`sh, su`t o`nimlari menen qatar jumisshi haywan sipatinda tu`ye ku`shinen de ken` paydalaniladi. Sonin` ushinda tu`yelerdi «sho`listan korabli» dep te ataydi.

**Tu`yelerdi jumisshi haywan sipatinda paydalaniw.** Tu`yeler – universal haywan. Olar 40 jasqa shekem jasaydi ha`m 5 jastan 20 jasqa shekem shidamli jumisshi haywan bolip esaplanadi.

Jaqin waqitlarg`a shekem tu`yelerdin` tiykarg`i bag`dari – olardi tek jumisshi haywan sipatinda paydalaniwdan ibarat boldi. Endi tu`yeler su`t, ju`n, go`sh beriwshi haywan sipatinda da paydalanila basladi. Sonin` menen birge

tu'yeler jumisshi haywan sipatinda a'sirese sho'l ha'm yarim sho'l territoriyalarda ele o'zinin' a'hmiyetin jog'altqan joq.

Tu'ye - sho'l kemesi. Tu'yelerdin' jumis sapasin bunday belgilew bul haywanlardin' o'zgesheligin jaqsi xarakterleydi.

Awil xojaliq jag'dayinda ju'k tasiwshi tu'ye transporti ko'shpeli sharwashiliqta kerekli qural bolip tabiladi. Ju'k tasiwshi transporttin' basli artiqmashlig'i bul ju'k tasiwdin' arzang'a tu'siwi esaplanadi, sebebi tu'yeler ka'rwatlarda basqa haywanlar jey almaytug'in o'simliklerdi jep, o'zine kerekli aziqlardi jol boyi aladi.

Tu'yelerdi ju'k tasiwshi transport sipatinda paydalaniw a'yyemnen berli bar ha'm shig'is xaliqlari bul jumis boyinsha u'lken ta'jiriybe toplag'an. Ju'k tasiw transportinda tu'yelerdin' jumisi o'z-ara baylanisli 3 elementti quraydi: ju'k mug'dari, ha'reket tezligi ha'm ha'reket dawamlilig'i yamasa ju'rip o'tiwshi jol mug'dari. Eger tu'yeler jegiliwshi jumislardi islese, dem aliw ushin interval ku'shti qayta tiklewdi ta'minleydi.

Ju'k tasiw transporti jumisinin' o'zgesheliginin' biri toqtaytug'in oring'a jetip keliwi menen tu'yelerge ju'k artiw ha'm tu'siriw siyaqli quramali sharshatatug'in jumislardin' boliwi bolip tabiladi. Tu'ye ju'klari menen toliq dem ala almaydi, sonliqtan ayriqsha jumis rejimi talap etiledi. A'dette jegiliwshi haywanlarga jumis dawaminda bir yamasa eki saat dem alis beriw ju'k tasiw transporti jumisi praktikasinda qollanilmaydi. Usig'an baylanisli ku'n dawaminda ju'k penen ha'reket etiw waqtinin' dawamlilig'i ha'm bir o'tiwshi jol uzaqlig'i (bir toqtap o'tiwshi joldan ekinshisine shekem) yamasa ju'k penen jumis islewdin' u'zliksiz dawamlilig'i haqqinda ma'seleni sheshiw tu'yelerdi tuwri paydalaniw ushin u'lken a'hmiyetke iye.

Tu'yelerdin' jumisqa uqiylilig'in ko'rsetiwshi keltirilgen 3 elementti aniqlaw ushin I.I. Lakoza ta'jiriybelerine tiykarlanip, ju'k tasiw transportinda tu'yelerdi paydalaniw normalarin usinadi.

O'tkerilgen ta'jiriybe na'tiyjesinde ju'k tartiw transportinda tu'yelerdi paydalaniwdin' uliwma shama normalari to'mendegishe keltirilgen:

1. Normal ju`k awirlig`i tu`yeler ushin 8-10 saatliq jumis ku`ninde 30-35 km jol ju`riwde ju`k awirlig`i haywanlardin` tiri salmag`inin` yarimina ten` boliwi kerek. (ju`k salmag`i er salmag`i menen birge esaplag`anda). Bunday normalar tek jen`il ju`k tartiliwi ushin qollaniladi. Eger awir ju`kler tasilatug`in bolsa, onda ju`k salmag`i 20% ke azaytiladi.

2. Tu`yelerdin` ha`reket etiwini` normal tezligi usinday ju`k penen ha`m ju`rip o`tiw uzaqlig`i 30-35 km de saatina 4-4,5 km esaplaw mu`mkin.

3. Tu`yelerdin` ha`reket etiwini` normal tezligi ka`rwanlarda ju`ksiz bariwda saatina 4,5-5,5 km dep esaplaw mu`mkin, yag`niy ku`nine 40-50 km ha`m onnan joqari.

4. Ju`k artilg`an ka`rwanlardin` bir ku`nlik jol ju`riwi dem almadan ha`m haywanlardin` ju`klerin tu`sirmesten 30-35 km jol ju`riwi mu`mkin. Biraq, eger jumis jag`dayi mu`mkinshilik bermese, ku`nlik jol normasin maqsetke muwapiq eki araliqqa bo`liw mu`mkin. Ka`rwandag`i tu`yelerdin` jumis ku`ni 10 saattan aspawı kerek.

Ha`r qiyli praktikaliq jag`dayda joqarida keltirilgen normadan paydalaniwda jol uzaqligini` ko`p yamasa az boliwina qaray tu`yelerdin` ju`klerin o`zgertiw mu`mkin. 30-35 km den uzaq bolg`an jol ju`riwde tu`yelerge ju`k artiw azaytiliwi kerek. Ha`reket etiw tezligi saatina 4-4,5 km boliwi kerek bolsa, bunday tezlik ortasha jumisshi tu`yeler ushin optimal bolip tabiladi. Bul ta`jiriybege tiykarlana otirip jol uzaqlig`ina qaray onin` salmag`i menen baylanisli ju`k tasiwshi tu`yelerdin` ju`klerinin` shama normasin to`mendegishe beriw mu`mkin. (Er awirlig`i 25 kg dep qabillandi).

keste-1.

q/s	Ju`k mug`dari	Tu`ye salmag`i (kg)										
		400	425	450	475	500	525	550	575	600	625	650
1	Ku`ndizgi jolda 30-35 km	175	187	200	212	225	239	250	262	275	287	300
2	Ku`ndizgi jolda 40-45 km	135	145	155	165	175	185	195	205	215	225	235

Bul esaplawlar tek deni saw, jaqsi semirgen tu'yeler ushin qollanladi. Kesel ha'm ariq haywanlardi jumisqa jegiwge bolmaydi.

Ju'k tasiwshi haywanlar menen jumis islesiwde ju'ktin`tuwri baylaniwina ayriqsha diqqat bo'liniwi kerek. Tu'yelerge ju'k jaman artilsa, yamasa ju'k bir ta'repke qaray azg`ana jilisqan bolsa, ha'reket etiw waqtinda ju'k shayqatilip tursa ku'sh ko'p sarplanadi ha'm haywan tez sharshap qaladi. Tu'yelerge ju'k artiw puxta islenbegen waqitta jiyi o'rkeshleri a'tirapinda, arqasinda jaraqat payda boladi ha'm haywan uzaq waqit jumis uqiylilig'in jog`altadi. Tu'yelerge ju'k jaqsi ornatiliwi ha'm ten`etip artiliwi kerek. Ju'k artiw ushin arnawli er qollaniladi. Ju'k artiw ha'm ju'klerdi tu'siriw tu'yeler sho'kken halinda iske asiriladi, ju'gi menen sho'kken waqitta tu'yeler qatti jerlerde o'zinin`mazollarina tayanadi. Ju'k artilg`an tu'yeler taslaqli ha'm tegis emes orinlarda sho'ktirilgende olardin`mazoolarin jaraqatlawi ha'm ayaqlarinin`mertiliw mu'mkinshiligin esapqa aliw kerek. Jazda sutkaliq dem alis ornatip, issi waqitlari jumisqa jegilmewi kerek (I.I.Lakoza, V.A.Shekin, 1964).

Tu'yeler bunnan bir neshe jil burin adamlardi sho'listanlar menen baylanistira baslag`an haywan olardan shama menen ha'r jil sayin shama menen ha'r jil sayin jer ju'zi boyinsha jilina 1 mln 200 min`tonna go'sh, 120 min`tonnaday shuwda, 1>3 mln tonnaday shubat o'ndiriledi. 1980 jillari tu'yeler 17 min`bastan asqan bolip olardin`32,5% Aziyadag`i jaylasqan ellerge, al 33,6% Afrikadag`i ellerge tiyisli boldi. Son`g`i jillari Avstraliya ha'm Evropada jaylasqan ko'pshilik ellerde tu'yeler sani anag`urlim azayip ketkeni belgili. Jer ju'zi boyinsha yarim sho'listanliq ha'm sho'listanliqlarda tu'yelerdin`eki tu'ri tirishilik etedi. Qos o'rkeshli Baktrian - bular azi kem tawli, ig'allilaw jerge beyimleskenleri, taq o'rkeshli Dromedar - bul qumli ashiq dalalarg`a sahra sho'listanliqlarg`a beyimlesken tu'rleri O'zbekstanda, Qaraqalpaqstanda tu'yelernin`taq ha'm qos o'rkeshli tu'rleri jasaydi, sebebi klimatliq sharayati usi eki tu'rdin`jasawi ushin qolayli.

Tu'yelerdi o'nim beriwshi haywan sipatinda paydalaniw olardi aziqlandiriw ha'm bag`iwdi jaqsilawdi talap etedi.

Sho'lllerdegi ta'biyyi jaylaw o'simliklerinin tu'yeler ta'repinen paydalaniwi ha'zirgi waqitta da ha'm keleshekte de tu'yeshilikte u'nemlilik tiykari esaplanadi.

Tu'yeshilikti rawajlandiriw – bul tu'yelerdin bas sanin qayta tiklew ha'm toliq saqlaw bolip tabiladi. Tu'yeshilikte na'silshilik jumislari haywanlardin bul tu'rinin o'nim sapasin joqarilatiwg'a bag'darlanadi.

Bul tarawdi rawajlandiriw ko'p qa'rejet talap etpeydi. Ha'zirgi jag'dayda tu'yeshilik arzan su't, go'sh, ju'n o'nimlerin aliwdin qosimsha deregi bolip, awil xojalig'inda sho'llerdi o'zlestiriw qurali bolip tabiladi.

Sonliqtan tu'yeshilik sharwashiliqtin a'hmiyetli tarmaqlaridan biri esaplanip, olardin tiykarg'i o'nimleri – su't, go'sh, ju'n ekologiyaliq jaqtan ziyansiz, taza ha'm shipabaxsh o'nimler esaplanadi.

P.V.Ivanov (1934), I.I.Lakozha (1964), I.K.Djumagulov (1965), A.Baymukanov (1982, 2004, 2007), Yu.Sokratyants (2005), T.Musakaraev (2007), Z.M.Musaev ha'm basqalardin (2007) alip barg'an izertlewlerine qarag'anda, sho'l ha'm yarim sho'l territoriylarinda tu'yelerdi tuwri ku'tiw ha'm bag'iwda olardin jaqsi o'siwi, rawajlaniwi ha'm az qarji sariplap joqari sapali o'nim beriwi aniqlang'an.

1.2. Tu'yelerdi bag'iw ha'm azıqlandıırıw

Tu'yelerden alinatug'in o'nimlerdi jaqsılaw, o'nimdarlıg'in arttırıw sanın ko'beytiw, porodasın jaqsılaw bulardın ha'mmesi tu'yelerdi ku'tiwge baylanıslı.

Ku'tiw texnologiyası Aziya ha'm Afrikada da bir jag'dayda alıp barıladı. Tu'yeler ushın qısta arnawlı ot-sho'pler tayarlanılmaydı. Bular ta'biyg'iy sho'plerden Erkin jurip paydalanılardı. Adamlar tu'yelerdi hawa rayına qaray bir jaylawlardan ekinshi jaylawlarg'a ko'shirip suwg'a aydap, ıqlatıwları kerek. Neıstın suwıg'ında ıq jerde botalanatug'ınlarınan basg'aları ta'biyg'iy halında o'z erkinshe tirishilik etedi. Son'g'ı jılları tu'yelerden bag'ıwdın tu'rleri azlap o'zleri basladı. Ko'pshilik tu'yeshilik xojalıqları olardı qıslatıw ushın ot-jemlerdin zapasların jıynay basladı. Tu'yelerdi ayırım boran ha'm

muzg`aladan saqlaw ushın qoralarda awqatlandırıladı. Tu`yelerdi sawıp, su`tin alatug`ın kolxozlarda tu`yelerdin` botaları 1 aylıq waqtında anasınan ayırılıp baylanadı. Ko`p jıllıq ta`jiriybelerdin` ko`rsetiwine qarag`anda sawın tu`yelerdin` botaları sawın emes tu`yelerdin` botalarının` denesinin` salmag`ınan kem bolatug`ın belgili boladı. Sawın ingenlerdin` botalarının` salmag`ı tuwg`an waqıtta orta esap penen 37-39 kg bolsa, al sawılmaytug`ın ingenlerdin` botalarının` salmag`ı onnan kem 35-37 kg boladı. Biraqta olardan 5-6 ay o`tiwi menen sawın emes ingenlerdin` denesinin` o`siwshiliginin` ko`beyetug`ını belgili boldı. Og`an da`lil; 6 aylıq sawın emes ingenlerdin` botasının` salmag`ı 144 kg, al sawılatug`ın ingenlerdin` botasının` salmag`ı 134 kg boldı. Al aradan bir jıl o`tkende ol tsifrlar 226, 173 ti quradı. Buwaz ingenler jeti aylıq waqtında olardın` botaları su`tten shıg`arıladı ha`m olardın` salmag`ı toqtap qalmawı ushın jemge u`yretiledi. A`depki ku`nleri o`simi 200 gr son` 1,5-2 kg o`sedı. Botalar erte ba`ha`rde 1 aylıq jasınan aq o`riste jumsaq ko`k sho`pler ishinen azıqlana baslaydı. Aradan 6-7 ay o`tiwi menen gu`z ha`m qıs aylarında ot-sho`pler quwrap qalıp olardın` toyıp jewine mu`mkinshiligi bolmay o`siwi ha`m rawajlanıwı waqıtsha toqtaydı. Sonlıqtanda tu`yekeshler botalı tu`yelerdi gu`z ha`m qıs ayında otlı jerlerge jayadı. Botalar 16-18 aylıq jaslarında su`tten shıg`adı. Olardın` ingen botaların tuqımlıqqa jaramlıların bo`lekleydi, u`leklerin eresek u`leklerge qosadı. Ele maydaraq o`sip jetilispegen Kesh tuwg`an botalar anası menen sol qısta qıslaw ushın birge qaldıradı. Eresek jastag`ı tu`yeler awıl xojalıg`ının` malları jılqı, qaramal menen salıstırg`anda az energiya jumsaydı. Bul jıl ma`wsiminde tu`yelerdin` jas o`zgesheliklerinde baylanıslı boladı. Bir sutkada 4 azıq birliginen talap etedi. Al qıs aylarında onnanda ko`p awqat birligin talap etedi. Ortasha semizliktegi, sawılmaytug`ın, jumsalmaytug`ın salmag`ı 400 kg nan 800 kg g`a deyin keletug`ın tu`yelerge jıl ma`wsiminin` jaz ayları ushın 3,5 azıq birligi 5,5 azıq birligine deyin tuwra kelerliktey etip azıqlandırıladı. Al jıl ma`wsiminin` qıs aylarında sol joqarıdag`ı salmaqqa iye bolg`an tu`yelerge 5,5 azıq birliginen 8,5 azıq birligine deyin jumsaladı. Azıq tu`yelerdin` awqat birligine tag`ı 1 azıq

birliği qosıladı. Al sawın tu'yelerdin` ha`r bir litr su`time 0,7-0,8 azıq birliği qosıladı. Salmag`ı 500-600 kg nan tasıytug`ın tu'yelerge sutkasına 8-10 azıq birliğine durıs kelerliktey etip beriliwi kerek. Tu'yeler basqa haywanlarg`a qarag`anda as duzın ko`p talap etedi. Sutkasına 100 gr duzı kelerliktey etip ratsion du`ziliwi kerek. Ju`rgizilgen ta`jiriybeler jazdın` kunleri awqatqa bolg`an qa`biletılıgı ta`miynlew ushın ta`miynlew ushın tu'yeler 7-8 saat waqıt sarp etetug`ın ko`rsetkish, bul jılqılarg`a qarag`anda 50 protsent az waqıt jumpsap, tez toyınıp aladı degen so`z. Joqarıda ayılğ`anday tu'yelerdin` jewi ushın paydalanbaytug`ın sho`plerdin` tu`ri ju`da` az. Derlik jabayı ha`m ma`deniy sho`plerdin` 95 protsentin jew ushın paydalanadı. Bular barlıq sho`plardi awqatı ushın paydalang`an menen de olardı sezong`a baylanıslı o`rislerin o`zgertip turg`an durıs boladı. Gu`z ha`m qıs aylarında tu'yeler ko`bineze sora, qarabaraq, qan`baq, juwsanlar menen, al ba`ha`rde bir jıllıq arpa baslı ha`r turli o`simlikler menen awqatlanadı. A`sirese usı da`wir de ba`ha`r ızg`arı menen ko`gerip shıqqan jıllıq ko`ksheler. (efemerler) qısta arıqlap shıqqan tu'yelerdin` ko`klep tez may baylawına mu`mkinshilik beredi. Jazdın` ıssısı baslanıwı menen bul ko`ksheler kewip tu`yenin` awqatı ushın tek g`ana puta ha`m putashalar, jabayı sobıqlar, o`simliklerdin` tu`rleri qaladı. Al qıs aylarında barlıq sho`pler kewip azıq awqatlıq zatlarının` tu`rleri azayadı. Sonlıqtan qarabaraq, jantaq, boya neti, juwsanlardı jep semiredi. Orta Aziyanın` ha`m Qazaqstannın` jerlerinde tu'yeler qıs aylarında ko`bineze oyılı ba`lentli to`beshiklerge o`spe qumlıqlarda bag`ıladı. Sebebi bul jerlerde qıstın` suwıg`ında tu'yeler ıqlap otlaydı. Qıs aylarında tu'yelerdin` sho`p tawıp jewi qıyınlasıp, olar ko`p ju`rip jazdag`ı salmag`ının` 20 protsentten ko`biregin joyıtadı. Jılqılar qalın` qoralarda tebinlep qar astınan ot-sho`pler jawın jew uqıbına iye bolsa, al tu'yeler tek biyik putalardan shaqalardan awqatlanadı. Bunday putalardın` denesi sin`imli zatları az boladı. Sonlıqtanda qıstın` qatan` suwıg`ında qar qalın` jawg`anda tu'yelerge qoldan qosımsha awqatlar berilse jaqsı na`tiyjeler beredi (Xudayberdiev X, Mirzaents, 1989).

Z. Musaev (2007) mag`liwmati boyinsha tu`yeler jaylawda aziqlaniwg`a 7-9 saat, suw ishiwge 10-20 minut sarplaydi, ku`nine 27-30 kg ko`k sho`p, 9-11 kg pishen paydalanadi ha`m aziq zatlarg`a bolg`an talabin toliq qandiradi. 1 kg qurg`aq massada 0,4-0,5 aziq birligi ha`m 110-120 g sin`imli protein bolsa, 400-450 kg tiri salmaqqa iye tu`yeler bir sutkada 30 kg g`a shekem ko`k sho`p jeydi, yag`niy olar 7,5-8,6 aziq birligi ha`m 750-760 g sin`imli proteindi aziq penen birge aladi.

Tu`yelerdi aziqlandiriwdin` za`ru`r o`zgesheliklerinin` biri - olardin` ko`k ot sho`plerge bolg`an talabi. Tu`yeler qurg`aq ot sho`plerdin` jaylaw o`simliklerine qarag`anda jaman sin`iredi. Jaylawlarda tu`yeler o`simliklerdin` toyimli bo`limi - jasil shaqasi, japiraqlari, gu`lleri menen aziqlanadi. Tu`yelerdi jaylawlarda bag`iw ma`wsim boyinsha yamasa jil dawaminda qolaniladi. Tu`yelerdin` atlardan ayirmashilig`i qisqi jaylawlarda qar astinda qalg`an sho`plerdin` tawip jey almaydi, sebebi tu`yelerdin` jumsaq tabani qarlardi gu`rep shashiwg`a iykemlespegen. Isqi jaylawlar tu`yeler ushin tek qarsiz yamasa qar menen qaplanbag`an uzin o`simlikler o`siwshi orinlar boliwi mu`mkin.

Qisqi waqitta tu`yeler seksewil, tetir, kewrewik, biyurgin ha`m juwsanlar menen aziqlanadi. Ba`ha`rde sho`ller efemerler-ba`ha`rgi ig`alliqtan o`sip shig`iwshi ha`m o`zinin` vegetatsiya da`wirin tez tamamlawshi o`simlikler menen qaplanadi. Bul waqitta tu`yeler jaqsi semiredi ha`m semizligin qayta tikleydi. Ba`ha`rde tu`yeler - ilak, ebelek, h.b. o`simlikler menen aziqlanadi. Mayda efemerler quwrap qaladi, onin` ornina ku`shli tamir sistemasina iye o`simlikler - kserofitler o`sip shig`adi. Jazda tu`yelerdin` tiykarg`i azig`i qistag`i siyaqli solyanka ha`m juwsanlar esaplanadi, bul o`simliklerdi o`zine ta`n da`mi bolg`anliqtan basqa tu`r haywanlar ta`repinen az jelinedi. Bul da`wirde tu`yeler solyankalar, cherkez, chagan, sora, seksewil, biyurgin ha`m juwsanlar menen aziqlanadi. Gu`zde tiykarinan jawin-shashin menen ig`allang`an efemerlerdin` qurg`aq qaldiqlarinan paydalanadi. Keyin qisqi aziqlarg`a o`tedi. May ayinin` ortalarinda payda bolatug`in tu`ye jantag`i derlik barliq territoriyalarda ken` tarqalg`an. Tu`yeler oni tek jazda emes, al gu`zde ha`m qista jaqsi ko`rip jeydi.

Bul o`simliktin` o`zgesheligi qisqa shekem ko`k shaqalarinin` derlik u`zliksiz o`siwi bolip esaplanadi.

Tu`yelerge ratsion du`ziwde olardin` semizlik da`rejesi de esapqa aliniwi kerek. Tu`yeler bir sutkada 4 aziq birligi, al qis aylarinda onnanda ko`p aziq birligi talap etedi. Ortasha semizliktegi, sawilmaytug`in tiri awirlig`i 400-800 kg keletug`in tu`yelerge jil ma`wsiminin` jaz aylari ushin 3,5 aziq birliginen 5,5 aziq birligine deyin aziqlandiriliwi kerek. Al qis aylarinda usi salmaqtag`i tu`yelerge 5,5-8,5 aziq birligi jumsaliwi kerek. Ariq tu`yelerdin` aziqlaniwina qosimsha 1 aziq birligi qosiladi. Sawin tu`yelerdin` ha`r bir litr su`tine 0,7-0,8 aziq birligi qosiladi. Tiri awirlig`i 500-600 kg keletug`in jumisshi tu`yelerge sutkasina 8-10 aziq birligi beriliw kerek.

Tu`yelerge aziq beriwdi esaplawda o`simliklerdin` tek jelinetug`in bo`limlerin esapqa aliw kerek. Misali: eger ortasha sapadag`i ot sho`pten 14 kg berilgende onin` tek 10 kg jelinedi, al 4 kg qaldiq tu`rinde qaladi. Demek tu`yeler bunday ratsionda normanin` 1/4 kem aladi. Bunday jag`dayda ot sho`plerden 14 kg emes, al 16-18 kg berip aziqlandiriw kerek. Tu`yelerdi normada duris aziqlandiriw ushin tek g`ana beriletug`in ot-sho`pti emes, al jelinbegen qaldiqlarin da o`lshew kerek.

Gu`z ha`m qis aylarinda tu`yeler ko`binese sora, qarabaraq, juwsanlar menen, ba`ha`rde bir jilliq efemer o`simlikler menen aziqlanadi.

Usi da`wirde ba`ha`rgi izg`ar menen ko`gerip shiqqan efemerler qista ariqlap shiqqan tu`yelerdin` tez may toplawina mu`mkinshilik beredi. Jaz aylarinda bul efemerler kewip, tu`yelerdin` azig`i ushin tek puta ha`m yarim puta, jabayi sobiqli o`simlikler tu`rleri qaladi. Qista awqatliq zatlaridin` tu`rleri azayadi. Bul waqitta tu`yeler qarabaraq, jantaq, boyalish, juwsanlar menen aziqlanadi. Qis aylarinda tu`yelerdin` sho`p tawip jewi qiyinlasip, olar jazdag`i salmag`inin` 20 % in joytadi. Jilqilar qalin` qardin` astinan ot-sho`plerdi tawip jew uqiylilig`ina iye bolsa, tu`yeler tek biyik putalar, shaqalar menen aziqlanadi. Bul o`simliklerdin` organizmge sin`imli zatlari az boladi. Sonliqtan qistin` qatti suwiqlarinda tu`yelerge qosimsha aziqlar beriw jaqsi na`tiyjeler beredi.

II. Bap.

2.0. Ta`jiriybe bo`limi

2.1. Ju`mistin` maqseti ha`m waziypalari

Bakalavr pitkeriw qa`niygelik jumisin orinlawdin` maqseti - Bir o`rkeshli ha`m eki o`rkeshli tu`yelerdin` tiri salmag`ın, go`sh o`nimdarlıg`ın ha`m tu`ye go`shin jetistiriwdin` optimal jasın anıqlawdı u`yreniw.

Izertlew waziypalarina to`mendegi ma`seleler kirgizilgen.

- U`stirt sharayatında tu`ye tu`rleri menen tanısıw;
- U`stirtin` klimatlıq sharayati ha`m jaylaw ot-sho`pleri menen tanısıw;
- Bir o`rkeshli tu`yelerdin` tiri salmag`ın u`yreniw;
- Eki o`rkeshli tu`yelerdin` tiri salmag`ın u`yreniw;
- Tu`yelerdin` o`sip rawajlanıw ko`rsetkishlerin jasına baylanıslı u`yreniw;
- Islengen ta`jiriybeler boyınsha juwmaqlar shig`ariw;

2.2. Izertlew metodikası ha`m usılları

Ta`jiriybe Qaraqalpaqstan Respublikasının` Qon`irat rayonının` «Ustyurt» shirket xojalıg`ında a`melge asırıldı. «Ustyurt» shirket xojalıg`ı Qon`irat rayonında en` iri xojalıqlarınan biri bolıp, batıs ta`repten Tu`rkmenstan Respublikası menen, arqa ta`repten Qazakstan Respublikası menen shegaralasadı.

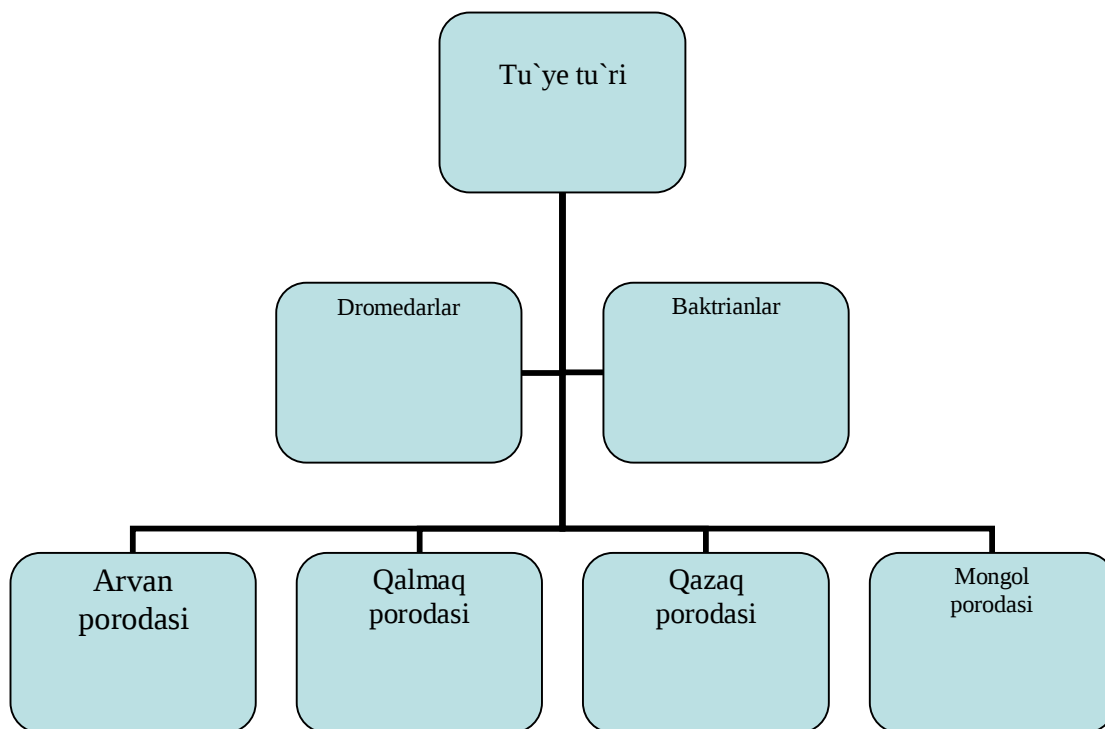
Xojalıqta bar bir o`rkeshli (dromedar), eki o`rkeshli (baktrian) tu`yeler ha`m olardıń porodaları u`yrenildi. Tu`yelerdin` tiri salmag`ı, ku`nlik o`simi, o`sip rawajlanıw ko`rsetkishleri, go`sh o`nimdarlıg`ı ha`m soyım shıg`ımı u`yrenildi.

O`sip rawajlanıwdı u`yreniw

Tu`yelerdin` dene du`zilislerin u`yreniw arqalı olardıń o`zgeriwin anıqlaw, dene parametrlerinin` ta`jiriybedegi toparlarda o`zgeriwin anıqlaw ha`m juwmaq shıg`arıw, kerekli materiallardan lentalı materiallardan lentalı metr, Vilkins tsirkuli, lidtin tayaqshasınan paydalanıladı. Aling`an na`tiyjeler $X \pm S_x$, m,

zootexniyada biometriyalıq usılda (Ploxinskiy, 1963) ha`m tiyisli programma (selektsiya) tiykarında esaplanadı.

Ta`jiriybe sxemasi

2.3. Ta`jiriybe zonasinin` jaylaw ha`m klimatliq sipatlamasi

Qaraqalpaqstan Respublikasi ken` ko`lemdegi ta`biyiy jaylawlarg`a iye. Usi jaylawlar ishindegi ko`lemi ha`m pervpektivalilig`i jag`inan en` u`lkeni U`stirt jaylawi bolip tabiladi. U`stirt yamasa U`stirt qiri Qizilqum ha`m A`miwda`rya deltasi rayoni siyaqli ta`biyiy bir rayondi quraydi. Bul rayon o`zinin` kelip shig`iwi, sonday-aq jer betinin` o`zgesheligi, o`simligi ha`m topirag`i basqa jaylaw rayonlarinan ajiralip turadi.

U`stirt ken` ko`lemde iyelep jatirg`an jazıqlıq. bul jazıqlıq yamasa U`stirt qiri 16 mln. aslam ga. jerdi iyelep, sonnan 7,5 mln. ga. Qaraqalpaqstan territoriyasına tiyisli, qalg`an bo`limi Tu`rkmenstan ha`m Qazaqstan territoriyalarında jaylasqan. Bul rayonlardın` o`simlikler du`nyasi, tiykarinan alg`anda golofilli ha`m kserofilli assotsiatsiyalardan ibarat.

U`stirt tiykarinan bu`rgin yamasa bu`rgin menen aralasip o`setug`in o`simlik assotsiatsiyalarinan turadi. U`stirtti jer betinin` ha`m topiraqlarinin` quramina, o`simlikler du`nyasinin` o`zgesheligine baylanisli bir-birinen ajiralip turatug`in 10 jaylaw rayonina bo`liwge boladi.

**1. U`stirttin` arqa ta`repinde jaylasqan oypatli rayon.** Bul jaylawli rayonnin` jer beti tegis emes, topirag`i qon`ir-aqshil bolip, onin` quraminda gips mug`dari ko`p boladi.

Rayon o`zinin` o`simlikler du`nyasinin` quramali boliwi menen basqa rayonlardan ajiralip turadi. Bul jerde ko`binese qara ha`m aq seksewiller o`sedi. Olardin` biri menen ekinshisinin` aralig`i 5-20 sm, biyikligi 2-3 m ge shekem jetedi. Bulardan basqa sarisazan, ku`yrewik, qirqbuwin, baliqko`z, sora, juwsan, bu`rgin, terisken h.t.b. o`simlikler ushirasadi.juwsan ha`m bu`rgin o`simlikleri onsha ken` territoriyanı iyelemey, tek g`ana kishkene uchastkalarda taralg`an. Bul jerde o`setug`in terisken o`simliginin` boyi biyigirek bolip (70-80 sm), uliwma top-top bolip o`setug`inlig`in ko`riwge boladi. Qirqbuwin bolsa seksewillerdin` shet jag`alarında jaylasadi. Ol ashiq sarg`ish ren`ge iye boladi.

Boyalishli o`simlikler topari U`stirttin` ten`izge jaqin bo`liminde ko`plep ushirasadi, onin` menen birge bu`rgin, juwsan, japiraq o`simlikleri o`sedi.

Ko`pshilik oypatliq jerlerde qara seksewil menen birge kewrewik qosilip o`sedi.

**2. U`stirttin` arqa ta`repinde jaylasqan tegislik rayon.** Bul rayonnin` jer beti onsha biyik bolmag`an oyli-shuqirli biyikliklerden ibarat bolip, bul jerlerde shuqirliqlar ko`plep ushirasadi, olardin` eni ha`m uzini 10-20 sm, teren`ligi 0,5-1 m ge shekem jetedi. Topirag`i ashiq qon`ir ren`ge iye bolip, jer beti qiyirshiq taslar menen jabilg`an.

Bul rayonda o`setug`in tiykarg`i o`simliklerden bu`rgin, juwsan, boyalish, qusqonbas, aqtiken, h.t.b. o`simlikler ushirasadi. Bul jerde o`setug`in barliq o`simliklerdin` ishinde bu`rgin 45% ke jaqinin iyeleydi. Bu`rginli-juwsanli, boyalishli o`simlikler assotsiatsiyasi 35% ke ten` bolip, basqa o`simlikler juwsanli kompleksler assotsiatsiyasina kirip, olar 20% territoriyanı iyeleydi.

3. Ten`iz jag`aliq rayoni. Bul rayon Aral ten`izi jag`alawinda jaylasip, tu`slik ta`repten orayliq :stirtin` oypatli rayoni menen shegaralasadi. Jer beti oyli-biyikli, topirag`i boz qon`ir bolip, onda gips mug`dari ko`birek ushirasadi.

En` tiykarg`i o`simlikler assotsiatsiyalarinin` komponentleri puta o`simlikleri bolip esaplanadi. Ko`pshilik jerlerde seksewiller, al tegislik jerlerde juwsan ha`m boyalish o`simlikleri ko`birek ushirasadi. Ko`plegen mayda oypatliqlarda bozg`in, biydayiq, kekire, qamis, h.t.b. o`simlikler o`sedi. Efemer ha`m efemeroid o`simliklerden japiraq, shayir, arpag`an, ebelek h.t.b. o`simlikler o`sedi.

4. Bay rayoni. Bul rayonnin` jer beti tegis bolip, shig`istan tu`slikke qaray jatiqlaw bolip keledi. Bul rayonda o`setug`in o`simliklerdin` boylari qisqalaw bolip keledi. Mallar ushin aziqliq ot-sho`plerden bu`rgin, ku`yrewik ha`m azlap boyalish ushirasadi. Bul rayondag`i polosalarg`a seksewil ha`m puta o`simliklerin egiw maqsetke muwapiq keledi, olar qis aylarinda jawg`an qardi uslap turadi. Bul rayonda jer asti ha`m jer u`sti suwlari jeterli mug`darda bar.

5. Qosbulaq rayoni. Bul rayonnin` jer beti ha`r qiyli boliwi ondag`i o`simliklerdin` tu`rlishe boliwina alip keledi. Biyik jerlerdegi taqirliqlarda bu`rgin, tegis bolmag`an jerlerde boyalish, ku`yrewik, qara seksewil o`sedi, ko`lemi kishkene shuqirliqlarda efemeroidlar, biydayiq ha`m bozg`in o`simlikleri ko`plep ushirasadi. O`simliklerdin` ha`r tu`rli boliwina qaramastan mallardi ba`ha`r, jaz ha`m gu`z aylarinda bag`iwg`a boladi. Bul rayonda jer asti suwlari ju`da` jaqin jaylasqan.

6. U`stirtin` orayliq rayoni. Bul rayon :stirttegi en` u`lken Barsakelmes duzli ko`lin o`z ishine aladi. En` tiykarg`i o`simliklerden qara seksewil, qir seksewili, ku`yrewik, juwsan, qandim, efemerler, efemeroidlar ha`m sora o`simlikleri ko`plep ushirasadi. Orayliq U`stirt rayoni gu`z ha`m qis aylarinda mallardin` o`z ayag`inan erkin otlaw ushin jeterli da`rejedegi o`simliklerdin` ot-sho`p zapasina iye.

7. Dawit ata rayoni. Bul rayonnin` jer beti espe qumlardan ibarat, onin` jer beti tegis emes, tu`slik ha`m arqa shig`is, shig`is ta`repleri tikjarli bolip

keledi. Olar U`stirt qirlari menen shegaralasadi. O`simliklerdin` tiykarg`i tu`rlerin bu`rgin o`simligi quraydi. Bu`rgin menen juwsan ha`m ku`yrewik, ayirim orinlarda seksewiller menen de aralasip o`sedi. Siyreklew boyalish ha`m jantaq o`sedi.

8. Qarabawir jonli rayoni. Bul rayon Barsakelmes duzli ko`linin` tu`slik batisinda jaylasqan. Topirag`i ha`r qiyli mexanikaliq quramg`a ha`m duzliliqqa iye. En` biyik jerlerde topirag qalinlig`i 30-40 sm bolsa, to`mende 150-200 sm boladi. Bul jerde ha`r qiyli o`simlikler o`sedi. Misali: qaraseksewil, boyalish, tu`yesin`ir, ku`yrewik, juwsan, japirag o`simlikleri o`sedi, sonday-aq efemerler, efemeroidlar ushirasadi.

9. Tu`slik U`stirt oypatliq rayoni. Bul rayon o`z ishine Asseke awdan oypatlig`i ha`m u`lken shor, yag`niy Sariqamis oypatinin` bir bo`legin o`z ishine aladi. Bul oypatliq terenligi 40-50 m. u`lken shordin` en` teren` jeri 80 m ge shekem jetedi, onin` tu`slik bo`limi Tu`rkmenstan respublikasina qaraydi.

Bul rayonda qara seksewil, qandim, astragal, qusqonbas, jin`g`il, boyalish, shog`an, ilaklar o`sedi, azlap efemerler, efemeroidlar ushirasadi. Oypatliq jerlerde sarisazan ha`m qarabaraqlar ushirasadi.

10. Tu`slik U`stirt tegislik rayoni. Bul rayon U`stirtin` en` tegisliginde jaylasqan. Topirag`i aqshil-qon`ir ren`de bolip, jen`il mexanikaliq quramg`a iye.

O`simliklerden qara seksewil, ku`yrewik, tasbu`rgin h.t.b. o`sedi. Oypatliq jerlerde ha`r qiyli o`simliklerdin` qosilip o`siwi na`tiyjesinde golofit ha`m ko`pshilik orindi kserofit o`simlikleri iyeleydi. Bul jerde bu`rginnin` o`skin tu`rleri shayir, japirag h.t.b. efemer, efemeroid o`simlikler o`sedi. Eger jawin-shashin mug`dari ko`p bolsa, onda efemer ha`m efemeroidlar jaqsi rawajlanadi, al jawin-shashin az bolsa, tek ko`p jilliq o`simlikler g`ana o`sedi.

U`stirtte o`setug`in tiykarg`i o`simliklerdin` qisqasha xarakteristikasi

Selew. U`stirt sharayatinda en` ko`p tarqalg`an o`simlik esaplanadi. Bul o`simlik o`sken jerler jaz ha`m qis aylarinda mallar ushin a`hmiyetli jaylaw qatarina jatadi. Bul o`simliktin` vegetatsiyaliq da`wiri aprel ayinin` ortasidan baslanip, may aylarinda gu`llewge qaraydi, al iyun ha`m iyul aylarinda tuqimi

pisip jetilisedi. Bul o`simliktin` ximiyaliq quraminda ku`l 6,7-10,8%, protein 3,4-12,5%, belok 2,9-11%, may 1,1-5,5%, kletchatka 24,8-43,3%, azotsiz ekstrakt zatlari 33,5-63,5% boladi. Bul o`simliktin` ximiyaliq qurami onin` mallar ushin sapali aziqliq o`simlik ekenliginen derek beredi.

Japiraq. (reven tatarskiy) U`stirt jag`dayinda tek bir tu`ri ushirasadi. Oni sharwalar japiraq dep ataydi. Japiraqtin` gu`l shig`atug`in paqalinin` biyikligi 70-90 sm ge shekem jetedi. Japiraq U`stirttin` barliq jerlerinde de ko`plep ushirasadi. Bul o`simlik efemeroidlar gruppasina kiredi. Japiraq aprel ayinin` aqirg`i on ku`nliginde gu`lleydi, may ayinin` aqirinda onin` tuqimlari pisedi. Ximiyaliq sostavinda ku`l 14,4-16,8%, protein 18,5-27,2%, belok 16,6%, may 2,3-3,6%, kletchatka 6,5-6,9%, azotsiz ekstrakt zatlar 45,5-58,8% boladi. Ol a`sirese qoy-eshkilerge, tu`yelerge, jilqilarg`a semirtiwshi aziq-awqat sho`pler qatarina kiredi.

Boyalish. Bul o`simliktin` eki tu`ri bar. Aq boyalish ha`m qara boyalish. Aq boyalish yarim puta o`simlik, onin` biyikligi g`0-g`o` sm shekem jetedi. Bul o`simlik tiykarinan qara seksewil, juwsan, bu`rgin, keyrewik penen qosilip o`sip, o`zinin` assotsiatsiyasin payda etedi. Bul o`simliktin` ximiyaliq quraminda ku`l 10,2-36%, protein 7,8-11,3%, belok 5,6%, may 1-3%, kletchatka 6,9-40,1%, azotsiz ekstrakt zatlar 38,4-54,0% boladi. Qara boyalish - yarim puta o`simlik, onin` biyikligi 20-25 sm shekem jetedi. Qara boyalishtin` qosilip o`setug`in o`simlikleri juwsan, bu`rgin, terisken, efemer ha`m efemeroidlar bolip esaplanadi. Qara boyalishtin` ximiyaliq quraminda ku`l 25,9%, protein 13,4%, may 1,4%, kletchatka 12,2%, azotsiz ekstrakt zatlar 47,1% boladi. Boyalishli jaylawlar U`stirt jag`dayinda bahali jaylawlar qatarina kiredi.

Keyrewik. Bul yarim puta o`simlik bolip, onin` biyikligi 15-17 sm shekem jetedi. Onin` menen qosilip o`setug`in en` tiykarg`i o`simlikler qara seksewil, qir seksewil, bu`rgin, juwsan, boyalish, efemer ha`m efemeroidlar bolip tabiladi. Ximiyaliq quraminda ku`l 10,1-28,1%, protein 5,6-17,5%, belok 3-10,6%, may 1,0-2,4%, kletchatka 15,5-42,3%, azotsiz ekstrakt zatlar 33,1-51,2% boladi. Bul o`simlikti qoylar, eshkiler ha`m tu`yeler su`ysinip jeydi.

Seksewil. Bul o`simliktin` qara seksewil, qir seksewil, aq seksewil degen tu`rleri bar. Bul tu`rlerdin` ha`mmesi de gu`z ha`m qis aylarinda tu`yeler, jilqilar, qoylar ushin jaramli ot-sho`pler bolip, onin` bir jilliq shaqalari aziq-awqatliq sho`pler esabinda paydalaniladi. *Qara seksewil* U`stirt jag`dayinda q-q, o` m shekem o`seddi. Ximiyaliq quraminda ku`l 21,2-25,4%, protein 7,1-10,8%, belok 7,3%, may 1,6-1,8%, kletchatka 14,1-15,7%, azotsiz ekstrakt zatlar 50,7-51,7% boladi. *Qir seksewil* – putaqli o`simlik. Onin` biyikligi 100-200 sm shekem jetedi. *Aq seksewil* – biyikligi 5 m shekem jetedi. Bul o`simlik tu`yeler, qoylar, eshkiler ushin jaqsi aziqliq ot-sho`p bolip esaplanadi. Aq seksewildin` ximiyaliq quraminda ku`l 9,4-27,6%, protein 6,0-20,4%, belok 4,8-14,2%, may 1,3-3,2%, kletchatka 1,5-51,0%, azotsiz ekstrakt zatlar 14,1-60,8% boladi.

Juwsan. U`stirt jag`dayinda bes tu`ri ushirasadi. Bulardan en` a`hmiyetlisi ha`m ko`p tarqalg`ani aq juwsan – yarim puta o`simlik, onin` biyikligi 30-40 sm boladi. Juwsannin` en` tiykarg`i qosilip o`setug`in o`simlikleri bu`rgin, qara seksewil, keyrewik, boyalish, jantaq o`simlikleri. Onin` ximiyaliq quraminda 4-5% ku`l, protein 5,4-21,1%, belok 2,4-16,3%, may 2,3-10,1%, kletchatka 18,5-45,8%, azotsiz ekstrakt zatlar 30-59,2% boladi. Bul o`simlikler o`zinin` sapasi ha`m jug`imlilig`i jag`inan bahali aziqliq ot-sho`p qatarina jatadi.

III.Bap.

3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri

3.1. Bir o`rkeshli tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`ı

Tu`yelerdin` go`shi ha`m a`sirese mayi bahali esaplanip, bul haywanlardin` tiri salmag`ına baylanisli boladi. Tu`yelerdi soyiwdan aldin tiri salmag`in aniqlaw jaylaw sharayatinda barliq waqitta mu`mkinshiliklerge iye emes.

U`stirt platosi jaylawlarinan paydalaniwshi qatar xojaliqlar baktrian tu`yeler ha`m gibridlerdi go`sh ha`m ju`n o`nimi ushin saqlaydi. Sonliqtan tu`yeler tiri salmag`i arasindag`i parq tek g`ana jasqa qarap emes, al o`rshitiliwshi tu`ye tu`rleri ha`m kelip shig`iwi boyinsha parqlanadi.

(diagramma-1).

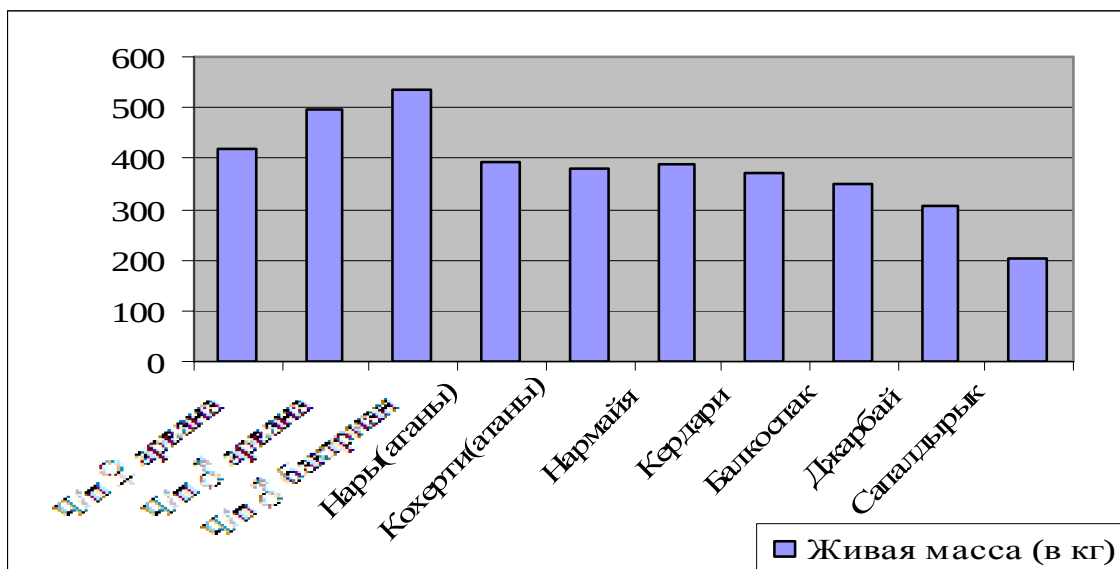

diagramma-1.Qaraqalpaqstan Respublikasındag`i tu`yelerdin` ortasha tiri salmag`i

Baktriannin` tiri salmag`i 400-600 kg g`a shekem bolip, joqari soyim shig`imi (55% ke shekem) ha`m may shig`imi (110 kg shekem) sho`ldegi sharwashiliqta go`sh tarawi sipatında tu`yelerdin ekonomikalıq a`hmiyetin asiradi.

Tu'yeler go'shi xaliq ta'repinen paydalanadi, o'zinin' toyimlig'i boyinsha qaramal go'shine ten' ha'm kolbasa o'nimlerin tayarlaw ushin toliq jaramli esaplanadi.

Jaqsı semizliktegi jas tu'yeler go'shi da'mi boyinsha u'lken tu'yeler go'shinen joqara turadi. 30-32 ayliq jastag'i jas botalaqlar go'shi mazali esaplanadi. Erkek gibrid tu'yelerdi jaqsı azıqlanıw sharayatında 19-20 ayliqta go'sh ushin soyiw mu'mkin.

O'nimdar tu'yeshilikte go'sh o'nimdarin jetistiriw tiykarinan ta'biyiy jaylawlardi paydalaniwg'a tiykarlanadi. Tu'yelerdin' 1 jaz jaylawda boliwi olardin' tiri salmag'in asiriwi praktikadan ma'lim. Jaqsı azıqlanıwda olar ha'r ku'ni 2 kg shekem tiri salmaq kosiwi mu'mkin. Basqa haywanlar bunday ka'siyetlerge iye emes.

Tu'yeler massasinin' joqari da'rejede artiwi olardin' o'rkeshlerine 140 kg ha'm onnan da joqari rezerv maylardi jiynaw qa'siyeti menen tu'sindiriledi.

Bizin' sharayatimizda qazaq baktrian porodaları ha'm gibrid sametsler (1/2 baktrian ha'm 1/2 dromedarlar) joqari semiriwshen'ligi ha'm go'sh o'nimdarlig'i boyinsha parq qiladi. Jas haywanlardin' soyim shig'imi u'lken haywanlardan tiykarinan ishki maylar esabınan parq qiladi.

Ko'p jumis islewshi u'lken haywanlar go'shi a'dette qatti, talshıqları iri, glikogen ko'p boladi.

Tu'ye go'shin o'ndiriwdi jaqsılaw ushin xojalıqlar pishen ha'm kontsentratlardi paydalaniw menen qisqi da'wirdi o'tkeriw arqalı jaqsı na'tiyjege erisiw mu'mkin. Sutkasına ku'nlik o'sim 730-900 g jetiwi mu'mkin.

Tu'yelerdi go'shke tapsiriw 4-5 jasta emes, gu'zde 2,5-3,5 jasta tapsiriw, yag'niy olardi go'sh-ju'n bag'darında rawajlandiriw ekonomikalıq paydali ekenligi praktikada da'liyllengen. Go'shshtin' o'zine tu'ser bahası jazg'i-gu'zgi semiriwden keyingi 3 jastan aspag'an da'wirde to'men boladi.

Zoologiyalıq klassifikatsiyası boyinsha tu'yeler jup tuyaqlılar otryadı (Artiodactyla), gu'yis qaytariwshılar podotryadı (Ruminantia), qatti tabanlılar podsemeystvasi (Tylopoda), tu'ye ta'rizliler semeystvasına (Camelidae) kirip,

tiykarinan eki tu`rge – dromedar (camelus dromedarius) ha`m baktrianlarg`a (camelus bactrianus) bo`linedi. A.A. Tassov (1995).

Dromedarlardin` tu`rkmen porodasi. O`tkerilgen izertlew na`tiyjesinde Tu`rkmenstan ha`m O`zbekstanda o`rshitiliwshi barliq dromedarlar Tu`rkmenstannan kelip shiqqan ha`m tu`rkmenshe atama «arvan» dep ataliwshi bir poroda ekenligi aniqlang`an.

Bul poroda Tu`rkmenstannan tisqari Iran, Arabiya ma`mleketleri shegaralarina shekem tarqalg`an.

Bul poroda hawanin` en` ipsisina, suwsiz sho`listanliqlarina ha`m ondag`i o`setug`in qurg`aq sho`plerden aziqlanip jasawg`a beyimlesken.

Arvan joqari su`tliligi menen ajiralip turadi. Arvanlar birinshi botalawinda 385 ku`nlik sawin da`wirinde 1138 kg nan 1709 kg g`a deyin orta esap penen 1709 kg g`a deyin su`t beredi. Arvanlardan jilina 3,5-4 kg shuwda alinadi. Bul porodanin` shuwdalari denesinde bir tegis ornalasqan. Moyin ha`m sanlarinda iri uzin qilshiq ju`nleri ko`p gezlesedi. Olardin` shuwdalarinin` salmag`i jasi o`sken sayin artip baradi. Tu`yelerdin` ingenleri 3 jildan keyin ko`beyiwge qarap, 18-20 jilg`a deyin tuwiwin dawam etedi. Usi da`wirde en` az degende olardan 8-9 bota aliwg`a boladi. Al u`lkenleri tuwilg`annan keyin 4-5 jildan son` tuxim ushin paydalaniladi. Arvanlardin` botalarinin` u`lekleri tuwilg`annan 40-41 ku`n o`tkennen, ingenleri 79-82 ku`nnen keyin tez o`se baslaydi. Bul ku`nleri ingenlerdin` o`risleri otlaqli bolip, su`tliligi ju`da` joqarilaydi.

**Qazaq arvan porodasi (bir o`rkeshli).** 1000 bas a`tirapinda bolip, Qazaqstanda o`rshitledi. Bul poroda gibrid tu`ye Kurt penen tu`rkmen arvan porodasin (samets) shag`ilistiriw joli menen jaratilg`an. Keyinirek bul poroda o`zleri arasinda jaqsi o`nimdarli haywanlardi o`rshitiw arqali aling`an.

Tu`rkmen arvan porodasi (bir o`rkeshli). Joqari su`t o`nimdarlig`i, ju`k artiw boyinsha jaqsi jumis qa`bileti menen ajiralip turadi ha`m poroda ishinde eki tipke bo`linedi.

a) *Sakarchagin su't-go'sh tipi*. Dene biyikligi u'lken tu'yelerde -168 sm, tiri salmag'i -720 kg, su't sawimi 12 ayliq laktatsiyada -3500 l, maylilig'i ortasha 3,5% ke ten`.

b) *Erbent su't tipi*. Dene biyikligi u'lken tu'yelerde -178 sm, tiri salmag'i -610 kg, ana tu'yelerdin` su't sawimi 12 ayliq laktatsiyada -4400 kg, su'tinin` maylilig'i 3,3% ke ten`.

Bul poroda haywanlarinin` uliwma bas sani 100 min` basti quraydi ha`m olar Tu`rkmenstan, Qazaqstan, Qirg`izistan ha`m O`zbekstanda o`rshitiledi.

3.2. Eki o`rkeshli tu'yelerdin` go'sh o`nimdarlig`ı

Baktrian (eki o`rkeshli) porodalarinin` sani salistirma ko`p emes. Bul tu'yelerdin` 3 porodasi: qalmaq, qazaq ha`m mongol porodaları bar.

D. Baymukanov (2002) mag`liwmatlari boyinsha ha`zirgi waqitta SNG ma`mleketlerinde to`mendegi tu`ye tu`rleri o`rshitiledi:

**Qazaq baktrian porodasi (eki o`rkeshli).** Bul poroda ken` arealda tarqalg`an, yag`niy Qazaqstan, Qirg`izistan, O`zbekstan, Rossiya federatsiyasinin` Astraxan, Saratov ha`m Volgograd oblastlarında o`rshitiledi. Bul poroda eki tipke: birinshi go'sh-ju`n tipi – ortasha tiri salmag'i sametslerde – 750 kg, samkalarda – 650 kg, ju`n o`nimdarlig'i jilina 8-15 kg, su't sawimi 12 ayliq laktatsiyada -920 kg, su'tinin` maylilig'i -6,2%; ekinshi go'sh-su't tipi, ortasha tiri salmag'i sametslerde -670 kg, samkalarda – 580 kg, ju`n o`nimdarlig'i – 5,4-8,0 kg, su't sawimi 12 ayliq laktatsiyada – 1450 kg, su'tinin` maylilig'i – 5,7% ke ten`.

Qazaq porodasi qospaqsız taza poroda - sırtqı ko`rinisi jag`ınan qalmaq qos o`rkeshlisinen kishilew bolıp keledi. Qazaq porodasi tu'yelerinin` denesinin` biyikligi orta esap penen 174,5 sm den 179,1 sm ge deyin, denesinin` uzınlıg`ı 147,9 sm den 156,6 sm ge deyin jetedi. Tu'yeler go'sh ushın tapsırılmastan burın erte ba`ha`rden baslap suwıq tu`semen degenshe 200-250 ku`ndey waqıt o`riste bag`ıladı, usı da`wir ishinde qazaq qos o`rkeshli tu'yelerinin` botaları a`dette salmag`ına 60-70 %, u`sh jasar botaları 65-70 % go'sh qosıp semiriledi.

**Qalmaq baktrian porodasi (eki o`rkesli).** Eki o`rkesli tu`yeler arasinda qalmaq porodasi ayriqsha a`hmiyetke iye. Bul poroda az sanda bolip, biologiyaliq sapasi jag`inan eki o`rkesli tu`ye porodaları arasinda birinshi orindi iyeleydi. Qalmaq tu`yeleri miqli, gewdeli ha`m boyi uzin bolip, o`zinin` salmag`i, dene o`lshemleri boyinsha ajiralip turadi. Iri, bulshiq etleri ha`m ju`n qaplami jaqsi rawajlang`an poroda bolip, joqari jumis qa`bileti menen ajiralip turadi. Bul poroda Rossiyanin` Astraxan, Saratov, Orenburg, Omsk oblastlarinin` yarim sho`l zonalarinda mongol ha`m qazaq baktrian porodalarin shag`ilistiriw arqali aling`an. Bul tu`yelerdin` denesinin` biyikligi sametslerde – 180-200 sm, samkalarda – 175-190 sm, tiri salmag`i sametslerde-650-900 kg, samkalarda -570-720 kg bolip, qazaq ha`m mongol baktrian porodalarin jaqsilaw maqsetinde paydalaniladi.

Ha`zirgi xojalqlardag`i o`rshitilip atirg`an eki o`rkesli tu`yelerdin` qalmaq porodasi o`zlerinin` iriligi jag`inan ha`m olardan ko`p go`sh, ju`n, su`t, sapalı teri beriwi menen bir qatarda ju`k ko`teriw ha`m alıp ju`riwshiligi menen de ajiralıp turadı. Bul poroda denesinin` du`zilisine, salmaqlılıg`ına, tez semirgishligine ha`m tag`ı basqa jaqsi qa`siyetlerine qaray otırıp, awıl xojalıg`ında go`sh bag`darında o`rshitilgeni maqul.

**Mongol baktrian porodasi (eki o`rkesli).** Bul poroda Mongoliyada jaratilg`an bolip, joqari ju`n o`nimdarlig`i menen xarakterlenedi. Tiri salmag`i sametslerde-570-600 kg, ju`n o`nimdarlig`i 10 kg, denesinin` biyikligi sametslerde – 170 sm, sawilatug`in ana tu`yelerdin` tiri salmag`i – 530-640 kg, ju`n o`nimdarlig`i – 5,3 kg, denesinin` biyikligi – 165 sm, 12 ayliq laktatsiya dawamında 319,8 l su`t beredi. Rossiya federatsiyasinin` Tuva respublikasında o`rshitiledi.

Mongol porodasi basqa porodalarğa qarag`anda jumısta ju`da` ku`shli, 800-1000 kg, ju`kti talmastan alıs jollarg`a jetkere aladı.

Mongoliyanin` Gobi sho`llerinde o`rshitilip atirg`an tu`yelerdin` bir sutkadag`i o`simi ba`ha`r ayında 240 g, gu`zde 435-600 g g`a jetedi.

Mongol porodasi tu'yeleri su'ti sawilmaydi, tek botalaqlari emiziledi. Mongoliyada tu'yelerdin` su'tlilik mug'darin aniqlaw ushin eksperiment ju'rgizilgende 17 ay laktatsiyada ortasha esap penen 319 l su't aling'an, onin` maylilig'i 5,65% bolg'anlig'i aniqlang'an.

3.3. Tu'yelerdin` go'sh o'nimdarlig'i boyınsha na'silshilik jumislarin alıp bariw

Tu'yelerge ayriqsha kewil bo'linbese, selektsiya jumisi jaqsi jolg'a qoyilmasa, olardin` tuximi ha'm sapasi to'menlep ketedi. Tu'yelerdin` tuximin jaqsilawda ha'r ta'repleme xojaliqqa kerekli, paydali ta'repleri na'zerde tutiladi. Bularg'a tu'yelerdin` go'shliligi, su'tliligi, ju'n beriwshiligi, ko'p tuwiwshilig'i kiredi. Bul ilajlardi iske asiriw ushin a'yyemnen qollanilip kiyatirg'an saylaw, tan'lap aliw usillari qollaniladi. Gu'z aylarinda jas botalardi tan'lap aliw jumislari ju'rgiziledi, botalardin` salmag'i, denesi, mu'sheleri o'lshenedi. Sirtqi pishimi esapqa alinadi, tez azip, tez semiretug'inlig'i, denesi standartqa tuwri kelmeytug'inlari esapqa alinadi, kemshiligi bar botalar go'shke tapsiriladi.

Ha'zirgi waqitta tu'yeshilikte arnawli tu'rde go'sh ha'm ju'n o'nimin aliw ushin na'silshilik jumislarin alıp bariw tiyis. Ilimiy izertlewlerge qarag'anda jaylaw ot-sho'plerin maksimal paydalang'an tu'yeler bolip esaplanadi. Misali: jaylaw ot-sho'plerinen qaramallar 34%, qoylar 62%, al tu'yeler bolsa 78% paydalaniwi da'llillengen. Tu'yelerdi jaylaw sharayatinda bag'iw bir qansha qiyinshiliqlar tuwdiradi. Sebebi olar o'zinin` biologiyaliq qa'siyetlerine qarag'anda ju'da` uzaq araliqta jol basip o'tiwi tiyis. Sonliqtan tu'yeler padasi (kosyak) 100 yamasa ko'bi menen 150 bastan aspawı kerek. Sol padanin` 30-40% u'ken jastag'i tu'yeler iyelewi, al qalg'anlari bolsa, 50% jas tu'yelerden turiwi ha'm 10% 20 jastan u'ken tu'yelerden turiwi mu'mkin.

Tu'yeshilikte go'sh o'nimdarlig'in rawajlandiriw ushin bir ha'm eki o'rkeshli tu'yelerdi shag'ilistiriw (gibridlew) u'ken a'hmiyetke iye. Olardan aling'an birinshi a'wlad gibridleri aziqliq zatlardi jaqsi sin'iriwshiligi ha'm semiriwge joqari uqiqlilig'i menen ajiralip turadi. Birinshi a'wlad gibridleri taza porodali dromedarlar ha'm baktrian tu'yeler menen birdey sharayatta

bag'ilg'anda olar anag'urlim tez o'sedi ha'm joqari semizlikke iye boladi. A'sirese eki o'rkeshli samkalardan aling'an ayirim narlar gigant razmerge jetiwi mu'mkin. Birinshi a'wlad gibrideri joqari tirishilik uqiylilig'ina iye bolip, olar ku'shli, shidamli, ha'r qiyli kesellikler menen az keselleniwi ha'm keselliklerge shidamli boladi. Tu'ye porodaları ha'm basqa tu'rler arasinda bunday gibrider en' iri, ku'shli ha'm shidamli haywanlar esaplanadi. Qazaq ha'm tu'rkmenlerde erte waqitlardan-aq gibrider atamalari boyinsha du'zilgen terminologiya bar. Qazaqlar birinshi a'wlad samets gibrideri – nar, samkalarin – mayya yamasa nar-mayya dep ataydi. Tu'rkmenler birinshi a'wlad samets gibrideri – iner, samkalarin – iner mayya dep ataydi. Baktrianlar o'rshiliwshi tu'yeshilik xojaliqlarinda taza porodali eki o'rkeshli samka ha'm taza porodali eki ha'm bir o'rkeshli sametsler boliwi kerek. Dromedarlar o'rshitiliwshi zonalarda ana tu'yeler padasinda taza porodali bir o'rkeshli tu'yeler boliwi kerek.

Dromedarlar. Tu'yelerdin' ha'r qiyli tu'rlerinin' tarqaliw orınlarına ajıralıwı qatar biologiyalıq sebeplerge baylanıslı. Dromedarlar Qazaqstan ha'm Sibirdin' qatan' suwıq qısına, baktrianlar Aziya ha'm Afrikanın' ıssı klimatına iykemlespegen. Bir o'rkeshli dromedarlar tu'yelerdin' – tu'slik tu'ri (qubla), al baktrianlar – arqa tu'ri esaplanadı.

S.M.Terentev (1975), D.Baymukanov (2002) dromedar ha'm baktrian tu'yeler tek g'ana o'nimdarliq da'rejesi boyinsha emes, al dene du'zilisi o'zgeshelikleri boyinsha da parq qiladi dep ko'rsetedi. Yag'niy dromedarlarda man'layi onsha ken' emes, shig'in'qi, bet su'yekleri uzın boladi. Moyni uzın ha'm ha'reketshen', bulshiq etleri jaqsi rawajlang'an. Moyinnin' denegе birikken jerinde jal bolip, o'rkesh tiykari menen birigedi. Denesi teren', tig'iz, salıstırma qısqa ko'kirek mazoli ku'shli rawajlang'an, uzın, ken' boladi. O'rkeshi jaqsi semirgen tu'yelerde domalaq konus ta'rizli bolip, arqasınan 30-40 sm ge shekem ko'terilip turadi. Ayaqlari uzın, bulshiq etli. Aldin'g'i ayaqlari arqa ayaqlarınan uzın boladi. Dromedarlarda ju'n qabati pigmentatsiya xarakteri boyinsha bir tu'r ren'de (sarg'ish-qon'ir).

Dromedarlarda su`yekleri jen`il, salıstırmalı jin`ishke, terisi qısqa ha`m siyrek ju`n qaplamı menen qaplang`an. Dene pishini boyınsha baktrianlar awır, u`lken ha`m ken` deneye iye. Teri qabatı baktrianlarda uzın ha`m qalın` bolıwı menen ajıralıp turadı. Baktrianlardın` su`ti quramında may mug`darı ko`p boladı. Dromedarlar baktrianlarg`a salıstırg`anda tez jetiliwshen`ligi, olardıń ishte rawajlanıw dawamlılıg`ı baktrianlarg`a qarag`anda 3 ha`ptege qısqa bolıwı menen ajıralıp turadı. Dromedarlar ha`m baktrianlar ekstereri boyınsha da anag`urlım parq qıladı.

Dromedarlardın` bet su`yekleri uzın, ken` emes shıg`ın`qı man`layg`a iye. Erinleri jin`ishke ha`m ha`reketshen` bolıp, atlar ha`m iri shaqlı mallar sıyaqlı jıynalıp turmaydı.

Dromedarlarda moyın uzın ha`m ha`reketshen`, ku`shli ha`m jaqsı rawajlang`an bulshıq etlerge bay boladı. Moyın dene menen baylanısıwda ıyıp jal menen birigedi, sheti o`rkesh tiykarı menen baylanısadı. O`rkesh jaqsı semirgen tu`yelerde domalaq, joqarısı konus ta`rizli bolıp, arqadan 30-40 sm shıg`ıp turadı. Aldın`g`ı ayaqlar sıyaqlı artqı ayaqları da uzın, bulshıq etli bolıp, dene du`zilisi boyınsha ju`k artıwıg`a iykemlesken tip esaplanadı. Ju`n qaplamı menen az qaplang`an. Salıstırmalı qısqa ju`nler jambas, san ha`m iyin aldı bo`limlerinde ku`shli rawajlang`an.

Baktrianlar salıstırmalı qısqa bet su`yeklerine iye, sonlıqtan olarda bet bo`limi, bası biraz su`yir (ushlı) boladı. Moyını dromedarlarg`a qarag`anda qısqa, biraq biraz iyilgen boladı. Jaqsı semirgen tu`yelerde moyın sheti aldın`g`ı o`rkesh tiykarı menen birigedi. Aldın`g`ı ha`m keyingi o`rkeshler arasındag`ı aralıq 20-40 sm.

Baktrianlar ekstererinin` tiykarg`ı xarakterli o`zgesheligi dromedarlarg`a salıstırg`anda denesi uzın, ayaqları qısqa, iyin bo`limi ha`m segizko`z salıstırma ha`lsiz rawajlang`an. A.J.Babekenov (1940).

A. Baymukanov h.b. (2007) ha`zirgi waqıtta selektsiyalıq padag`a qazaq baktrin tu`yelerinin` tiri salmag`ı 520 kg kem bolmag`an, ju`n qırqımı 4,5 kg, ortasha sutkaliq sawim laktatsiyanın` 3-ayında 4,3 kg 5% maylılıqta bolg`an,

denenin` qiya uzunlig`i 140 sm, ko`kirek aylanasi 220 sm, jilik aylanasi 20,5 sm na`sillik indeksi 45% ten to`men bolmag`an tu`yeler saralap alinadi dep ko`rsetedi.

N.Alibaev h.b. (2007), D. Baymukanov (2002) pikirinshe tu`yeler kariotipinin` tsitogenetikaliq strukturası olardin` tu`rine, sonday-aq kelip shig`iwi, porodasına baylanisli.

Baktrianlardin` dromedarlardan ayırmashılıg`ı salıstırmalı qısqa ayaqlarg`a ha`m uzın denegе iye. Baktrianlardin` bunday dene du`zilisi na`tiyjesinde dromedarlarg`a qarag`anda ju`k artıwg`a az iykemlesken, biraq arbag`a jegiliwshi jumıslarda jaqsı qollanıladı.

Baktrianlar suwıq klimat haywanı bolg`anlıqtan ju`n qaplamı ko`p o`sedı. Moyınnın` joqarg`ı shetinen, jelkeden baslap qalın` ju`nnen turıwshı ken` jal bolıp, eki ta`repke qaray salbırıp turadı. Moyınnın` to`mengi bo`liminde qalın`, iri ju`nnen turıwshı jal – saqal boladı, erkek tu`yelerde ol 40-60 sm, al urg`ashı tu`yelerde biraz qısqa boladı.

Dromedarlardan ayırmashılıg`ı baktrianlardin` su`t o`nimdarlıg`ı joqarı emes. Bir o`rkeshli ha`m eki o`rkeshli tu`yelerdi ayırıp turıwshı u`lken biologiyalıq o`zgeshelik shegarasına iye emes, bul olardı shag`ılıstırıw, o`rshitiwden, gibridler alınıwına qaramastan bul haywanlardı o`z betinshe zoologiyalıq tu`r sıpatında klassifikatsiyalaw tiykarın beredi.

**Tu`r aralıq gibridler.** En` a`yyemgi waqıtlardan-aq Qazaqstan, O`zbekstan ha`m Tu`rkmenstannın` jergilikli xalıqları ta`repinen, bir ta`repten Iran, Afganstan, Indiyada baktrianlar ha`m dromedarlardı shag`ılıstırıw qollanıladı.

Geterozis, yag`nıy birinshi a`wlad gibridler ju`da` shıdamlı ha`m intensiv o`siwge ukıplılıg`ı a`yyemnen tu`yekeshler praktikasınan belgili bolg`an.

A.Tastanov, B. Turumbetov, E. Turlibaev (2007) pikirinshe, Qazaqstanda tu`yelerdin` o`nimdarlıg`ın asırıw ushin tu`r aralıq gibridlew qollanıladı, bunda o`nimdarlıq ko`rsetkishleri ha`m fenotiplik belgileri boyınsha ajiralıp turıwshi o`nimdarlı na`sıl alinadi. Yag`niy gibridlerde su`t o`nimdarlıq 180-200% ke

shekem joqarilaydi. D. Baymukanov (2002) tu`ye tu`rleri o`z-ara erkin shag`ilisadi dep ko`rsetedi. O`rshitiwde olardan aling`an tu`r araliq gibriddi tu`yelerdin` samkalari qollaniladi, al sametsleri selektsiyaliq jaqtan jaramsiz esaplanip qollanilmaydi.

Qazaqstan ha`m Orta Aziya rayonlarında a`yyemnen-aq shag`ılıstırıw ha`m gibriddi keyingi rawajlanıw sisteması ornatıldı. Bir o`rkeshli (dromedarlar) ha`m eki o`rkeshli tu`yelerdi (baktrianlar) shag`ılıstırıwda tiykarınan birinshi a`wlad gibriddi alıw ushın sanaatlıq shag`ılıstırıw qollanıladi. Tu`ye porodaları ha`m basqa tu`rler arasında bul gibriddi en` iri, ku`shli ha`m shıdamlı haywan.

Baktrianlar ko`p tarqalg`an Qazaqstan rayonlarında baktrianlar u`stinde jumıs alıp barılğ`an waqıtta dromedarlar tarqalg`an rayonlarda gibriddi samkalar a`wladtan-a`wladqa na`silli dromedarlar menen shag`ılıstırıladi. Gibriddi o`z-ara shag`ılıstırıw qollanilmaydi. Qazaq ha`m tu`rkmenlerde a`yyemgi waqıtlardan-aq gibriddi ataması boyınsha du`zilgen terminologiya bar.

Birinshi a`wlad gibriddi erkek tu`yelerdi qazaqlar «nar» dep, urg`ashı tu`yeni «mayya» yamasa «nar-mayya» dep ataydı. Tu`rkmenler birinshi a`wlad erkek tu`yelerdi «iner», urg`ashı tu`yelerdi qazaqlar sıyaqlı «mayya» yamasa «iner-mayya» dep ataydı.

Ha`r qıylı tu`rlerden aling`an o`simlik ha`m haywan gibriddi joqarı tirishilik ha`reketi menen ajralıp turadı. Dromedarlar ha`m baktrianlardı shag`ılıstırıwdan aling`an gibriddi tu`yeler tarqalg`an barlıq zonalarda qollanıladi. Mısalı, nar ha`m qospaqlar suwıqqa shıdamlı bolıp, batıs Qazaqstannın` suwıq klimatında jaqsı paydalanıladi ha`m bag`ıladi. Irannın` oraylıq ha`m arqa shegaralarında nar gibriddi – tiykarg`ı ju`k tasıwshı haywan esaplanadı.

Birinshi a`wlad gibriddi – nar ha`m inerdin` joqarı tirishilik ha`reketi – olardın` ayırıqsha ku`shli ha`m shıdamlı, kesellikler menen az keselleniwi, azıqlıq zatlardı jaqsı o`zlestiriwge uqıplılıg`ı bolıp tabıladi. Narlar ha`m iner

baktrianlar yamasa dromedarlar menen birdey jag`dayda bag`ılg`anda olar joqarı semizlikke iye boladı.

Birinshi a`wlad gibridleri o`lshemleri menen anıqlag`anda joqarı tiri salmaqqa iye.

Keste-2

7 ha`m onnan u`lken jastag`ı erkek dromedar, baktrian ha`m gibridlerdin` o`lshemleri (sm de)

№	O`lshemleri	Dromedarlar (570 bas)	Baktrianlar (307 bas)	Nar (53 bas)
1	Uzunlıg`ı	182,98	178,24	196,46
2	Jerden ko`kirekke shekemgi uzunlıq	98,34	90,40	100,66
3	Dene uzunlıg`ı	155,18	157,70	165,88
4	Ko`kirek ken`ligi	45,66	47,01	50,89
5	Ko`kirek aylanası	206,62	224,46	236,18
6	Tuyaq aylanası	21,32	21,42	22,81

Narlardın` o`lshemleri ha`m olardı baktrianlar ha`m dromedarlar ekstereri menen salıstırğ`anda, birinshi a`wlad gibridlerde baktrianlardın` ken`deneli ha`m dromedarlardın` ayaqlarının` uzın bolıw belgileri basım boladı.

Narlardı alıw ushın shag`ılıstırıwdın` eki tipi bar: qazaqsha tip: tiykarınan erkek baktrianlar, tu`rkmentshe tipte urg`ashı dromedarlar qollanıladı. Bunday shag`ılıstırıwdan alıng`an narlar bir-birinen az parqlanadı, biraq ekinshi jag`dayda dromedarlardın` qa`siyetine, al qazaq tipii boyınsha shag`ılıstırılıp alıng`an narlarda baktrianlardın` qa`siyeti joqarı boladı.

Geterozis tek g`ana birinshi a`wlad gibridlerde ku`shli bilinedi. Qaytalang`an shag`ılıstırıwdan alıng`an gibridler keyingi a`wladlarda jog`alıp ketiwshi geterozistin` ta`sirin az saqlap qaladı.

3.4. Tu'yelerdin` go`sh o`nimdarlig`ının` tu`ye tu`rine baylanıslıg`ı

**Go`sh o`nimdarlig`i.** Tu`yeshilikte go`sh o`nimdarlig`in rawajlandiriw ushin bir ha`m eki o`rkeshli tu`yelerdi shag`ilistiriw (gibridlew) u`lken a`hmiyetke iye. Olardan aling`an birinshi a`wlad gibridleri azıqlıq zatlardı jaqsı sin`iriwshiligi ha`m semiriwge joqari uqiylilig`i menen ajiralıp turadı. Birinshi a`wlad gibridleri taza porodali dromedarlar ha`m baktrian tu`yeler menen birdey sharayatta bag`ilg`anda olar anag`urlım tez o`sedı ha`m joqari semizlikke iye boladı. A`sirese eki o`rkeshli samkalardan aling`an ayırım narlar gigant razmerge jetiwi mu`mkin. Birinshi a`wlad gibridleri joqari tirishilik uqiylilig`ına iye bolıp, olar ku`shli, shıdamlı, ha`r qiyli kesellikler menen az keselleniwi ha`m keselliklerge shıdamlı boladı. Tu`ye porodaları ha`m basqa tu`rler arasında bunday gibridler en` iri, ku`shli ha`m shıdamlı haywanlar esaplanadı. Qazaq ha`m tu`rkmenlerde erte waqıtlardan-aq gibridler atamaları boyınsha du`zilgen terminologiya bar. Qazaqlar birinshi a`wlad samets gibridti – nar, samkaların – mayya yamasa nar-mayya dep ataydı. Turkmenler birinshi a`wlad samets gibridti – iner, samkaların – iner mayya dep ataydı. Baktrianlar o`rshiliwshi tu`yeshilik xojalıqlarında taza porodali eki o`rkeshli samka ha`m taza porodali eki ha`m bir o`rkeshli sametsler bolıwi kerek. Dromedarlar o`rshitiliwshi zonalarda ana tu`yeler padasında taza porodali bir o`rkeshli tu`yeler bolıwi kerek.

Tu`yelerdin` tiri awırlıg`ının` artıwi onin` go`sh sapasınin` jaqsılanıwi ha`m ayırıqsha bahalı o`nim maylardın` jıynalıwi menen birge ju`redı. Tu`yelerdi go`shke soyiw ushin qolaylı jas 2 jıl 8 ayliq jas esaplanadı. Bul jasta olardıń tiri awırlıg`ı 520 kg shekem jetedi ha`m u`lken jastag`ı haywanlar salmag`ının` 92 % quraydı, al soyım shig`imi 63 % ke ten`. Usı da`wirde olardıń go`shinin` sapası da jaqsı boladı. Tu`yeler go`shinde ximiyalıq quramı boyınsha 75,9-77,7 % suw, 18,87 % belok, 5-6 % may, 1,07 % ku`l boladı. Ba`ha`rde eki jasar tu`yeler ju`ni qırqılğ`annan keyin go`shke tapsiriliwshi tu`yeler gu`zge shekem jaylawlarda jaqsı semirtip bag`iwg`a qoyıladı. Soyilatug`ın botalaqlar 18-19

ayliq jasinda-aq jaqsi na`tiyje beredi. Bul jasta botalaqlardin` tiri awirlig`i 400 kg nan joqari boladi, al soyim shig`imi 60 % ke ten`.

Jaqsı may toplag`an jas tu`yeler go`shi qaramal go`shine jaqin boladi. Jumisqa ko`p jegilgen g`arri tu`yelerden quramında glikogenleri ko`p iri talshiqli, qiyin pisiwshi qatti go`sh alinadi. Biraq bunday go`shlerden kolbasa tayarlawg`a ha`m konserva o`nimlerin tayarlawg`a boladi.

Tu`yeler kesh jetiledi. Botalaqlardin` o`siw jag`dayi, kesh jetiliwshen`ligine bul haywanlardin` tuwma biologiyaliq qa`siyeti sebep boladi. Eger tu`yelerdi sahra rayonlarında go`sh bag`darında g`i iri shaqli qaramallardin` jas to`llerin o`siriw siyaqli bag`ilsa, olardin` tez jetiliwshen`ligin boldiriw mu`mkin. Bunin` ushin botalaqlardi go`sh bag`darında o`siriw ushin olardin` analari sawilmawi kerek. Ana tu`yeler ha`m botalaqlardin` jaylawlarda barliq waqıtta birge bag`iliwi, al baylawda bag`iw da`wirinde jaqsı ot-sho`pler menen aziqlandiriliwi kerek. Usınday bag`iw arqali go`sh ushin soyiliwg`a jaramli jaqsı semirgen jas to`l aliwg`a boladi. Usınday usil menen bag`iwda jas to`llerden 18 ayliq waqtında-aq jaqsı salmaqqa iye soyiliw ushin jaramli haywan aliwg`a boladi.

Tu`yeler arasında ha`r qiyli tiptegi dene du`ziliske iye tu`yeler ushırasadi: na`zik konstitutsiyag`a iye bolg`an, dene massası u`lken, skeleti salıstırma jin`ishke, na`zik ha`m jumsaq konstitutsiya tipleri go`sh ushin tez jetiliw ushin qollaniladi.

keste-3

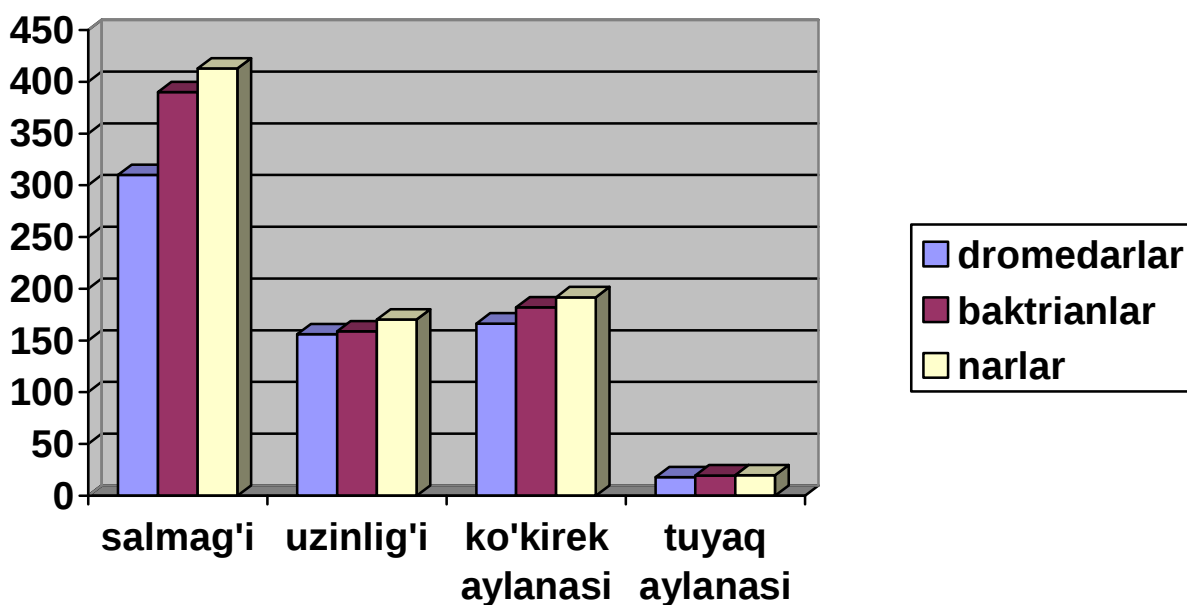
15 ayliq erkek tu`yelerdin` o`lshemleri ha`m salıstırma salmag`i

(V.V.Blagoveshenskiy mag`liwmati boyınsha)

№	Tu`ye tu`rleri	Haywanlar sani	Salmag`i, kg	o`lshemleri, sm			
				uzinlig`i	Dene uzinlig`i	ko`kirek aylanasi	Tuyaq aylanasi
1	Dromedarlar	5	310	156	121,4	166,4	18,0
2	Baktrianlar	8	390	158,8	128,5	182	19,6
3	Narlar	4	413	170,3	129,8	191,8	19,8

Jas haywanlardi tez jetiliwshen`ligin rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlarda bag`iw, belgileri boyinsha tan`law ha`m saralaw ayriqsha tiptegi go`shli tu`yeshilikti jaratiwg`a mu`mkinshilik beredi.

(diagramma-2).

Tu`yeler–ayriqsha joqari semiriw uqiylilig`ina iye haywanlar esaplanadi. Tu`yelerdin` joqari salmag`i olardi semirtiwdе olardin` ko`p may zapaslarin jiynawg`a uqiylilig`i menen tu`sindiriw mu`mkin. Tu`yeler o`rkeshine 150 kg shekem may jiynawa mu`mkin. Tu`ye mayi aziq awqat sanaatinda qollaniwshi ju`da` bahali o`nim esaplanadi. Tu`yeler jas da`wirinen baslap-aq o`rkeshlerine may jiynawg`a uqiqli boladi. Sonliqtan botalaqlardin` o`siwi olardin` semiriwi menen jaqsi u`ylesedi. 2-3 ayliq waqtinda-aq botalaqlar o`rkeshlerine may jiynap baslaydi. Tu`yelerdin` tiri awirlig`inin` artiwi onin` go`sh sapasinin` jaqsilaniwi ha`m ayriqsha bahali o`nim maylardin` jiynaliwi menen birge ju`redi.

Ariq tu`yelerdi semirtiwi na`tiyjeleri

№	Tu`ye tu`rleri	Jasi, jilda	Tiri salmag`i, kg	
			Semirtiwege shekem	Semirgennen keyin
1	Baktrian	8	325	639
2	Baktrian	9	364	639
3	Qospaq	7	363	622

Aziq birligine may toplawda tu`yeler basqa barlıq haywanlardan basım keledi. 1 kg may toplaw ushın tuye 7,4 kg a.b. talap etedi.

Tu`yelerdi go`shke soyıw ushın qolaylı jas 2 jıl 8 aylıq waqtı esaplanadı. Bul jasta olardıń tiri salmag`ı 520 kg g`a jetedi, ha`m u`lken haywanlar tiri salmag`ının` 92% quraydı, al soyım shıg`ımı derlik 63% ke ten` boladı. Ba`ha`rde ju`nleri qırqılğ`annan keyin 2 jasar tu`yelerden semirtiwi ushın pada du`ziledi ha`m olar gu`zge shekem jaqsı jaylawlarda go`shke realizatsiya qılınğ`ang`a shekem bag`ıladı.

Botalaqlar soyılıwg`a analarınan ajratılğ`annan keyin-aq 18-19 aylıq waqtında jaqsı na`tiyje beredi. Bul jasta botalaqlardıń tiri salmag`ı 400 kg, al soyım shıg`ımı 60% ke ten` boladı.

G`arrı tu`yeler 19-20 jasta jaqsı semirgen jag`dayında soyılğ`anda olardıń soyım shıg`ımı 56% ten aspaydı.

Qazaq ha`m qalmaq tu`yelerinen aling`an eki o`rkeshli qospaq
tu`yelerdin` go`sh sapasi (V.A.Kulaeva mag`liwmati boyinsha)

№	jinisi	jasi	Tiri slamağ`i	Soyim shig`imi, %	Jan`a aling`an teri salmag`i, kg	May salmag`i, kg	Pu`tin et salmag`ına toqimalardin` qatnasi, %			
							Bulshiq etler	su`yekler	Biriktiriwshi toqima	maylar
1	Urg`ashi tu`yeler	19-20 jas	570	56	35,3	45,0	66,95	22,48	4,15	6,42
2	Urg`ashi tu`yeler	3 jil 8 ay	599	61	37,4	60,0	67,36	21,57	3,05	7,52
3	Urg`ashi tu`yeler	2 jil 8 ay	597	63	35,3	54,1	67,91	21,80	3,52	6,77
4	Urg`ashi tu`yeler	19 aylıq	401	61	27,7	38,4	68,87	21,02	4,48	5,63
5	Erkek tu`yeler	2 jil 1 ay	523	56	-	19,8	70,45	22,32	5,30	1,93

Bul keste de ko`rinip turg`anınday tu`yelerdin` pu`tin eti su`yeklerinin` kishi salistirma salmag`i 19 aylıq jastag`isina tuwri keledi. Bul jasta soyilg`an tu`yelerdin` pu`tin etinde urg`ashi tu`yelerge salistirg`anda anag`urlim mug`darda bulshiq et toqimalarina iye boladi.

Tu`yelerdin` go`shi ha`m mayı toyımlılıq bahalılıg`ı boyınsha derlik ortasha semizliktegi iri shaqlı mallardın` go`shi menen ten`.

Ortasha semizliktegi dromedarlar salmag'i (V.A.Kuznetsov ha'm
V.N.Tretyakov mag'liwmati)

№	Dene bo'limleri	Awirlig'i, kg	% te
1	Ashliq halinda	468	-
2	Su'yektegi go'sh salmag'i	238	50,9
3	Teri salmag'i	36	7,7
4	May salmag'i	12,6	2,61
5	Sonnan o'rkesh mayi	5,7	1,22
6	Brijeechniy	2,8	0,6
7	Bu'yrek mayi	1,9	0,4
8	Ishek mayi	1,76	0,38
9	Basinin` salmag'i	14,2	3,03
10	Bawir salmag'i	6,2	1,32
11	Ju'rek salmag'i	3,76	0,80
12	Asqazan salmag'i ishindegiler menen	78,6	16,8
13	Asqazan ishindegiz zatlarsiz	10	2,3
14	Ishek ishindegiz zatlar menen	24,2	5,17
15	ko'kirek mozoli salmag'i	1	0,2

Tu'yelerdin` go'sh o'nimdarlig'ina ta'siri olardin` semizlik da`rejesine baylanisli boladi. Tu'yelerdin` semizligi 5 kategoriya boyinsha klassifikatsiyalanadi.

1. Mayli: o'rkeshleri may menen toliq tolg'an ha'm tuwri turadi. Arqa bo'limi o'rkesh tiykarlari da may qabatlari menen tolg'an boladi.

2. Jaqsi: O'rkeshler may menen tolip, tik turadi.

3. Ortasha: O'rkeshi toliq emes mayli, bir ta'repke qaray shayqalip turadi.

4. Jaman: O'rkeshleri bos qaltasha tu'rinde bolip, bir ta'repke yamasa ha'r ta'repke qaray qulag'an boladi.

5. Ariq, dim azg`in: O`rkeshleri may menen birge bulshiq et toqimalari da jog`alg`an boladi. Tu`yelerdin` qabirg`alari keskin bilinip turadi.

Semizlik da`rejesi qanshama joqari bolsa olardin` o`nimdarliq ko`rsetkishleri joqari boladi. Tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`inin` ja`ne bir qa`siyeti olardin` go`shi mayindag`i eriwshen`ligi bolip tabiladi. Tu`ye go`shi mayi $48,7^{\circ}$ S eriydi. $36,8^{\circ}$ S qatadi. Bul ko`rsetkish qaramallarda  $50^{\circ}$  S eriydi,  $38^{\circ}$  S qatadi. Qoylarda  $55^{\circ}$  S eriydi  $41^{\circ}$  S qatadi, al jilqida bolsa  $15^{\circ}$  S ta eriydi  $40^{\circ}$  S ta qatadi. Tu`ye go`shinin` kaloriyasi semizlik da`rejesine baylanisli tu`rde 1050-1150 kkal quraydi. Tu`yelerdin` semizlik da`rejesi olardin` o`rkeshleri menen aniqlanadi.

Tu`ye go`shi basqa awil xojaliq haywanlardin` go`shi qatarinda tiyisli presskurantta eki sortqa bo`linedi.

Tu`yelerdin` o`rkeshlerine may jiynaw uqiylilig`i olardin` en` a`hmiyetli o`zgesheliklerinin` biri esaplanadi. Jaqsi aziqlandiriw jag`dayinda toplang`an may energiya zapasi esaplanadi ha`m aziqlandiriw u`ziliske tu`skende, suw jetispewshiliginde jumsaladi.

Tu`yelerdi karwanlarg`a paydalaniwda adamlar olardin` usi qa`siyetlerinen paydalaniladi. Uzaq jol ju`riwde barqulla tek jaqsi semirgen tuyeler tan`lap alinadi. Karwanlarda aziqlar ha`m suwlar jetkiliksiz bolg`an uzaq dawam etiwshi jumislarda tu`yeler o`rkeshlerindegi maylarin jog`altadi. Olardin` semizligin qayta tiklew ushin olardi birneshe ay semirtiwege qoyiladi.

Tu`yelerdi paydalaniwdin` bunday sistemasi jil dawaminda az ju`k tasiwda paydalaniw mu`mkin. Btsrin ko`shpeli xojaliqlarda tu`yelerdi jumisqa 1 jilda 150 ku`nnen artiq paydalanbag`an. Bizin` jag`dayimizda sho`l zonalarinda tu`yeler o`nim beriwshi haywan sipatinda, sonday-aq transport ha`m awil xojaliq jumislarinda da paydalaniladi. Jildin` ko`pshilik bo`liminde tuyeler jumisqa paydalang`an waqitta olardi intensiv aziqlandiriw talap etiledi.

O`rkeshleri may menen tolg`an jaqsi semirgen tu`yeler – sirtqi ortalıqtin` qolaysiz ta`sirlerine shidamli fiziologiyaliq toliq bahali haywan esaplanadi. Tu`yelerdi jaqsi semirgen halinda bag`iw – haywanlardi ratsional

paydalaniwdin` tiykarg`i sha`rti esaplanadi. Jumisshi tu`yelerdi aziqlandiriwdi aziq haywan jumis islew protsesinde jumsalğ`an energiyanin` ornin toltiratug`in etip sho`lkemlestiriliw kerek. O`rkeshtegi may tiykarinan sarp etilmeytug`in zapas bolip esaplaniwi sha`rt. Bul salistirmali qolay jag`dayda da aziqliq zatlar jetispey qaliw jag`daylarında kerek boladi.

Tu`yelerdi rezervtegi maylar esabina jumis islew uqiylilig`in tek ku`sh talap etiwshi jumislarda (ba`ha`rgi egis, pishen oriw, o`nimdi jiynaw) g`ana keyninen semirtiuge qoyiw sha`rti menen paydalaniw mu`mkin.

Tu`yelerdin` aziqqa talabi. Tu`yelerdin` sho`ldegi tirishilik etiw jag`dayi olarda aziq energiyanin u`nemlep jumsawg`a ha`m zat almasiwdin` ayriqsha xarakterli islewine sebep boladi. Tu`yelerde ha`m basqa jumisshi haywanlarda jumis islew waqtında ha`m tinish jag`dayında energiya sarplaniwin izertlegende, bul tu`yelerdin` tinish jag`dayında atlarg`a salistirg`anda 38% az energiya jumsaliwin ko`rsetti. Tu`yelerdin` atlardan ja`ne bir artiqmashlig`i olardi ju`kleri menen qumli jollarda paydalaniw esaplanadi.

keste-7

a/x haywanlarinin` ha`r qiyli tu`rlerinin` tinish jag`dayında energiya jumsawi
(G.G.Karlsen mag`liwmati boyinsha)

№	Haywan tu`ri	Tiri salmag`i, kg	Energiya jumsawi, (kkallda) saatta		
			ha`r basqa	ha`r 100 kg salmag`ina	Qatnas (%)
1	Tu`yeler	626-660	468	73	62
2	G`ashirlar	380-450	490	116	99
3	Atlar	470-570	624	117	100

keste-8

Tu`ye ha`m atlardin` ju`kleri menen qumli jollarda jumis islegende energiya
jumsawi

№	Haywan tu`ri	Ju`k awirlig`i, kg	Energiya sarplaniwi (kkallda)		
			ha`r bas ushin saatta	1 km jol ushin	
				ha`r 100 kg salmag`ina	Qatnas (%)
1	Tu`yeler	345	2520	466	135
2	Atlar	117	3120	520	452

Salistiriw ushin tu`rkmen atlarinin` jergilikli porodaları ha`m bir o`rkeshli tu`yeler aling`an.

Jumis islemeytug`in tu`yelerge ratsion du`ziw ushin olardin` semizligi esapqa aliniwi kerek. To`mendegi kestede ortasha semizliktegi tu`yelerge esaplang`an aziqlandiriw normasi keltirilgen.

keste-9

Jumis islemeytug`in tu`yeler ushin aziq normasi (a.b. kg/da)

№	Bag`iw sharayati	Tu`yelerdin` tiri salmag`i (kg/da)							
		400	450	500	550	600	650	700	750
1	Bir qa`lipli temperaturada	3,4	3,7	4,0	4,2	4,5	4,7	5,0	5,2
2	Suwiq waqitlari	5,5	6,0	6,5	6,9	7,3	7,7	8,1	8,5

To`men semizliktegi tu`yelerdi aziqlandiriwda olardin` semizligin qaty tiklewge jumsalatug`in esap penen ko`p aziq beriw kerek. Qista tu`yeler a`dette 25-50 bastan gruppa bolip baylawsiz bag`iladi, bunin` aqibetinde olarg`a individual aziqlandiriwdi sho`lkemlestiriw qiyin boladi. Bunday jag`dayda sutkaliq beriletug`in ot-sho`p birge bag`iliwshi barliq haywan gruppasina esaplanip beriledi.

Tu`yeler ba`ha`r ha`m gu`z aylarında jilina 2 ma`rtebe semiredi. Go`sh ushin o`rshitiletug`in tu`yeler usi ba`ha`r ha`m gu`z aylarinin` ishinde go`shke tapsiriliwi kerek.

Tu`yeler go`sh ushin ko`binese jas bota taylaq jasında tapsiriladi. Sebebi taylaqlar 2,5-3,5 jasina deyin tez o`seddi. Usi da`wirde olardin` go`shinin` sapasi da jaqsi boladi.

Juwmaqlaw ha`m usinislar

Bakalavr pitkeriw qa`niygelik jumisin orinlay otirip to`mendegishe juwmaqqa keldik.

1. U`stirt platosi klimati, jer sharayati, relefi, sho`l ha`m yarim sho`l sharayati, sonday-aq jaylaw o`simlikleri florasi tu`yeshilik tarawi ushin qolayli bolip esaplanadi.

2. Jas haywanlardi tez jetiliwshen`ligin rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlarda bag`iw, belgileri boyinsha tan`law ha`m saralaw ayriqsha tiptegi go`shli tu`yeshilikti jaratiwg`a mu`mkinshilik beredi.

3. Qazaq baktrian porodası jas tu`yeleri go`sh o`nimdarlıq belgileri menen ajıraladı. Olar 3-4 jasqa shekem jaqsı rawajlanadı ha`m ko`p mug`darda o`rkesh ha`m ish maylardı toplay aladı.

4. Qazaq baktrian porodaların dromedarlar menen shag`ılıstırıp aling`an ($1/2$ baktrian $\times$ $1/2$ dromedar) qospaqlar na`silshilikte paydalanıwg`a jaramsız bolg`anı menen, olardı semirtip bag`ıp, go`sh o`ndirisinde paydalanıwg`a boladı.

5. Tu`yelerdi go`sh ha`m su`t bag`darında o`rshitiw ekonomikalıq jaqtan payda keltiriwi tu`yeshilik a`meliyatında da`lillengen. Gu`z aylarında 2,5-3,5 jasar padanı jaqsılawg`a jaramsız dep tabılğ`an erkek qospaq jas tu`yelerdi tez semirtip go`shke tapsırıw ko`birek payda keltiredi.

Usınıs

Tu`yeler 2,5-3,5 jasına deyin tez o`sedı. Usi da`wirde olardin` go`shinin` sapası da jaqsı boladı. Sonlıqtan go`sh ushin olardı jas bota taylaq jasında tapsiriw, erkek qospaq jas tu`yelerdi tez semirtip go`shke tapsırıw ko`birek payda keltiredi.

4.0. İnsan xızmeti qa`wipsizligi

Tu`yeshilik padalarında tiykarinan miynetti qorg`aw isleri ju`n qırqım da`wirinde elektr energiyasınan saqlanıw kerek. Tu`yeshilik padalarında elektr energiyasınan ken` ko`lemde paydalaniwda jolg`a qoyılğ`anlig`i sebepli elektr togi ta`sirinde orin aliwi mu`mkin bolğ`an baxitsiz ha`diyseler ha`m olardan saqlanıw a`hmiyetli ma`seleler qatarına kirip barmaqta. Elektr toginin` en` qa`wipli ta`siri sonnan ibarat, bul qa`wipti aldınıra q seziw mu`mkinshiligi joq. Sonin` ushin elektr togi qa`wpine qarsi sho`lkemlestiriw ilajların belgilew, tosiq u`skeneleri menen ta`miyinlew jeke ha`m ja`miyet qa`wipsizlik sistemaların ornatiw ju`da` a`hmiyetli. Uliwma elektr togi ta`siri tek bir g`ana biologiyalıq ta`sir menen sheklenip g`ana qalmastan, ba`lkim elektr jayi ta`siri magnit maydani ta`siri ha`m statik elektr ta`sirlerine bo`linedi, oladi biliw ha`r bir adam ushin kerek ha`m za`ru`rli mag`liwmatlar qatarına kiredi.

Fermadag`i ximiyalıq zatlardan qorg`anıw. Ferma ha`m komplekslerdegi ot-sho`plerdi qayta islew ushin arnalğ`an ximiyalıq zatlar adam organizmine ta`sir ko`rsetiledi. Ta`sir etiw ku`shine qaray a) Uliwma ha`m b) Jergilikli ta`sirlerge bo`linedi. Uliwma ta`sir dep – za`ha`rli zatlardin` qang`a soriliwına aytiladi. Jergilikli ta`sir dep–organ toqimalardin` ziyanlanıwına aytiladi. Barlıq tu`rdegi ziyanlanıwlar adam organizmindegi biologiyalıq qarsiliqlardi kemeytedi, dem aliw organlarına ta`sir ko`rsetedi ha`m tuberkulez, ju`rek-qan tamir keselliklerine jol aship beredi. Barlıq tu`rdegi ximiyalıq preparatlar, suyiqliqlar menen islegen waqıtlari qorg`awshi kiyimler, a`sbaplar boliwlari kerek.

Sharwashiliq fermalarındag`i za`ha`rli zatlar (marganets, benzol) ha`m iri ot-sho`plerdi islew ushin mo`lsherlengen ximiyalıq zatlar (Ammiak ha`m onin` eritpeleri, ha`r qiyli duzlar) u`sti jabiqlar xanalarda, qaltalarg`a, arnawli idislarg`a saling`an halda saqlanıwi kerek.

4.1. Tu'yelerdin` bag`ıw ha`m azıqlandıırıwda miynet qa`wipsizlikleri

Tu'yeshilik fermalarında ha`m ayırım padalarında tu'yelerdin` bas sanına xızmet etiw arnawlı jumısshılarg`a tapsırıladı. Onsha ko`p bolmag`an tu`ye padaları qoyshılıq fermalarında shopanlarg`a, jılkıshılıq fermalarında padashılarg`a, sonday-aq tu`yelerge miniwshi jumıs islewshilerge tapsırıladı.

Ha`r bir jumısshıg`a (shopang`a, padashıg`a) tapsırılatusın tu`yeler sanı shama menen buwaz ha`m botalaqlı ana tu`yeler 30-40 bas, analarınan ajratılğ`an botalaqlar 35-55 bas, semirtiwdegi u`lken tu`yeler 40-60 bas bolıwı kerek.

**Tu'yeshilik padalarında iri ot-sho`pti maydalawda mexanizmlerden ha`m elektr tog`ınan saqlanıw.** Elektr tog`ınan adam organizmi termikaliq, elektrolitik ha`m biologiyaliq ta`sir menen sheklenip qalmastan, ba`lkim ayırım organlardın` ku`yiwi, qan tamirlari, nerv ha`m kletkalardıń qiziwi menen, ayırım jag`dayda adam o`mirine qa`wip tuwdıradi.

Elektrolitik ta`siri bolsa qan yamasa kletkalar quramındag`i duzlardıń bo`liniwi na`tiyjesinde qannın` fizikaliq, ximiyaliq qa`siyetlerinin` o`zgeriwine alıp keletug`ın ha`reket esaplanadi. Bunda elektr togi orayliq nerv sistemasi ha`m ju`rek-qan tamir sistemasin kesip o`tpesten, denenin` ayırım bir bo`limlerine g`ana ta`sir etedi.(Yuldashev, 1988 jıl)

Elektr toginin` biologiyaliq ta`siri - bul tiri organizm ushin ta`n bolğ`an qa`siyet esaplanadi. Bul ta`sir na`tiyjesinde bulshiq etlerdin` keskin qisqariwi na`tiyjesinde, insan organizmindegi bioelektrik protsessler buziladi.

Sirtqi ortalıqtan joqari ku`shleniwdegi elektr togi, yag`niy insan organizmindegi biotoklar rejimi buziladi, na`tiyjede insan organizmi tok uriw, yag`niy basqariwsız qalg`an organizmde tirishilik ha`reketinin` ayırım bir funktsiyalari orinlanbay qaladi.

Elektr toginan jaraqatlaniwdin` aldın aliwg`a qaratılğ`an tiykarg`ı ilajlar to`mendegiler. Ku`shleniw astında bolğ`an o`tkizgishlerdi qol jetpeytug`ın etip jaylastiriw. Elektr tarmaqlarin ayirip jaylastiriw, elektr qurilmalari korpusında elektr toginin` payda bolıwına qarsi ilajlardı belgilew bolip esaplanadi.

- a) Kem ku`shleniwge iye bolg`an elektr tarmag`inan paydalaniw
- b) Eki bo`limli qorg`aw qabirlari menen ta`miyinlew
- v) Potentsiallardi ten`lestiriw
- g) Jerge ulap qorg`aw
- d) Nol simina ulap qoyiw
- e) Qorg`awdi o`shiriw qurilmalari

4. Arnawli elektr qorg`awdin` dizimlerineng paydalaniw.

5. Elektr qurilmalaring qa`wipsiz isletiwdi sho`lkemlestiriw. Elektr tarmaqlarining bo`lek jaylastiriw degende elektr tarmaqlarining o`z-ara transformator ja`rdeminde tarmaqqa bo`lip jiberiw tu`siniledi. Bunin` na`tiyjesinde ajratilg`an tarmaqlar u`lken qorg`aw izolyatsiyasi qarsilig`ina iye boladi, sonin` ushin o`tkizgishlerdin` jerge qarag`anda siyimlilig`i kishkene boliwi qa`wipsizlikti ta`miyinlewde u`lken rol oynaydi.

Tu`yeshilik padalarinda ot-sho`pti maydalawshi u`skenelerdi o`z waqtinda ko`zden keshiriw, tiyisli remont jumislarining islew, ha`mde profilaktikalik jumislardi alip bariw miynet qa`wipsizligining` tiykarg`i talaplarina kiredi. Pitkeriw qa`niygelik jumisining orinlawda ta`jiriybedegi haywanlar ha`m olar menen islesiw boyinsha miynetti qorg`aw sharalari ko`rilgen boliwlari kerek. Awil xojaliq transport ha`m texnikalarining uliwma travmalardin` 35% shiqqani kelip shig`adi.

**Iri ot sho`plerdi maydalawdag`i texnika qa`wipsizligi.** Jumis baslawdan aldinq azizliq iri ot-sho`plerdi maydalawshi mexanizmlerdin` texnikaliq jaqtan tekseriw, qaqpaq ha`m tsisternalardin` jumisqa tayarlig`in ko`rip shig`iw ha`m bul mexanizmlerdin` pishaqlardi alip tekserilgende qalpaq penen uslaw ko`z a`ynek taqqan halda pishaqti o`tkeriw jumislarining alip bariw kerek. Jumis waqtinda iri-ot sho`plerdi maydalaw da`wirinde uzatiwshi konveyer arasina basqa da predmetler tu`sip qalsa, darxal islep turg`an mexanizm toqtatilib alip taslaw kerek. (Yuldashev ha`m basqalar, 2001j)

**Iri ot-sho`plerdi puwlawdag`i qa`wipsizlik sharalari.** Puwlaw qazanlarining ha`m tu`rli puwlaw idislarining, paydalang`an da`wirde saqlag`ish

klapanlari tekserip turiw kerek. Jumis o`nimdarlig`i saatina 100 kg aspaytug`in qazanlarda tek bir klapan boliw ruxsat etiledi. Tazadan remonttan shiqqan texnikalardi, mexanizmlerdi, agregatlardi tekseriw waqtinda gidravlik sinawdan o`tkizilgennen keyin jumisqa qoyiliwi kerek. Jumis basimi 69 kPA (0,7 kg/sm) dan ko`p bolg`anda ma`mleketlik energonadzor inspektsiyasidan ruxsat aling`anda jumis islewge qoyiladi.

**Iri ot-sho`pti maydalawdag`i miynet qa`wipsizligi.** Sabandi qayta islewdegi barliq ximiyaliq zatlar adam organizmine ta`sir ko`rsetedi. Organizmnin` za`ha`rleniw qisqi yamasa ku`shli mug`darda boliwi mu`mkin.

- qisqa za`ha`rleniw – bul smenada ta`sir qilaturug`in ziyarli zatlar bolip tabiladi

- ku`shli ta`sir etetug`in zatlar, hawadag`i mug`dari ju`da` joqari bolsa, ximiyaliq zatlardi bilmey iship qoysa yamasa teri ku`shli kislota ta`sirinde ko`p bo`legi uzaq dawam etetug`in jag`daylar tuwdiradi.

Barliq tu`rdegi za`ha`rli zatlardan ziyarlaniwlar adam organizminin` biologiyaliq qarsilig`in kemeytedi, dem aliw organlarina ta`sir ko`rsetedi ha`m tuberkulez ju`rek-qan tamir kesellikleri rawajlaniwina jol aship beredi.

Miynetti qorg`aw xizmetindegi xizmetkerlerine joqaridag`i huqiqlardan tisqari bir qatar waziypalar ju`klengen ha`m olar to`mendegilerden ibarat:

- qarawindag`i sho`lkemlerde miynet qa`wipsizligin ta`miyinlew boyinsha jumislardi sho`lkemlestiriwge basshiliq etiw;

- ka`siplik awqamnin` miynet qa`wipsizligi wa`kili menen birgelikte jumisshilarg`a miynet qa`wipsizligi ha`m sanitariya sharayatlarin jaqsilaw barisinda bir jilliq ha`m jaqin keleshektegi jobalarin du`ziw ha`m olardin` orinlaniwin qadag`alap turiw;

- miynet qa`wipsizligi ha`m islep shig`ariw sanitariyasi boyinsha miynet nizamlari, buyriq ha`m ko`rsetpeler ha`mde texnika qa`wipsizligi qag`iyda ha`m norma-tivleri talaplarinin` orinlaniwin qadag`alaw;

- ma`mleketlik qadag`alaw uyimlarinin` ko`rsetpe ha`m ilajlarinin` orinlaniwi ha`mde miynetti qorg`aw ushin ajratilatug`in qa`rejetlerdin` esabin alip bariw ha`m tuwri maqsetke jumsaliwin qadag`alaw;

- jumista bolatug`in baxitsiz ha`diyselerdi tekseriwde ha`m olardi ra`smiylestiriwde ha`mde kelip shig`iw sebeplerin aniqlap, olardin` qaytalanbaslig`in ta`miyinley alatug`in ilajlardi islep shig`iwda qatnasiw;

- ju`zege kelgen baxitsiz ha`diyselerdin` sebeplerin analiz qiliw, baxitsiz ha`diyselerde ja`birlengenler haqqinda esabat jaziw ha`m miynetti qorg`aw ushin ajratilg`an qa`rejetin` tuwri o`zlestirilgenligin aniqlaw;

- miynet qa`wipsizligi ha`m gigenasi ma`seleleri boyinsha buyriq joybarlarin tayarlaw ha`m aldinq`i islep shig`ariw usillari menen ta`jiriybe almasiwdi sho`lkemlestiriw;

- injener-texnik xizmetkerlerdin` ha`mde jumisshilardin` miynet qa`wipsizligi boyinsha bilimlerin tekseriw ha`m qa`nigeligin artiriwshi oqiw orinlari arqali oqitiwdi sho`lkemlestiriw;

- jumisshilarg`a beriliwi tiyis bolg`an arnawli kiyimlerdi, jeke qorg`aniw quralların o`z waqtında beriliwin ha`m olardan duris paydalaniwin qadag`alaw;

- jarislar ha`m ko`rikler, lektsiya ha`m so`ylesiwler o`tkiziw joli menen miynet qa`wipsizligi qag`iydalarin propagandalaw ha`mde qa`wipsizlik ko`rgizbexanalarin sho`lkemlestiriw;

- qarawindag`i sho`lkemlerdi ha`m bo`limlerdi ko`rgizbe qurallar yaki esletpe su`wret ha`m sizilmalar menen ta`miyinlew;

- jergilikli sharayatti esapqa alg`an halda miynet qa`wipsizligi boyinsha instruktsiyalardi islep shig`iw ha`m olardi talqilag`annan keyin belgilengen ta`rtipte tastiyoqlatiw;

Miynet qa`wipsizligin toliq ha`m tez ta`miyinlew ushin jumisshi ha`m xizmetkerlerdin` miynetke bolg`an mu`na`sibetlerin tu`pten o`zgartiriwge ma`jbu`rley alatug`in bir metodikalıq shara za`ru`r, tap sol olardin` miynetleri na`tiyjelerine materialliq ta`sir ko`rsete alalatug`in bolsin. Bunin` ushin o`ndiriste miynet qa`wipsizliginin` mug`dari ha`m sipati jag`inan aniqlap,

miynetten keletug`in da`ramatqa materialliq ta`sir mug`darin aniq tsifrlar menen ko`rsetetug`in qandayda bir ko`rsetkish za`ru`r boladi. Usi maqsetten kelip shiqqan halda, jumisshi ha`m xizmetkerlerdin` ayliqlarin aniqlaw protsessinde olardin` orinlag`an jumislarinin` sipati ha`m mug`darinan tisqari, qa`wipsizlik talap ha`m qag`iydalarina a`mel qilg`anliqlari da`rejesi tsifrlarda ko`rsetilip esaplaw joli menen miynet qa`wipsizligin basqariw usili jaratildi.

Miynet qa`wipsizligin basqariw -bul miynet protsesinde adamlardin` den sawlig`in saqlawg`a qaratilg`an bir qatar texnikaliq, sho`lkemlestiriw, tazaliq ha`m emleniw boyinsha shara ilajlardi islep shig`iw ha`m is ju`zinde orinlaniwin ta`miyinlew ha`mde qadag`alawdan ibarat.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. Mirovoy finansovo-ekonomicheskij krizis puti i meri po ego preodoleniyu v usloviyax Uzbekistana. // - Tashkent, 2009. – 22-23 b.
2. Abdirov B., Saparbaev J., Esemuratov P. //Tu`yeshilik// No`kis, 2014.
3. Alibaev N. h.b. Tsitogeneticheskaya struktura kariotipa verblyudov Kazaxstana.//Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. – Chimkent, 2007.–140-144 b.
4. Babekenov A.J. Verblyudovodstvo doxodneyshaya otrasl xozyaystva. // Kolxozi i sovxozi Kazaxstana. – A-A, 1940. – № 11-12. – 54-58 b.
5. Baymukanov A. h.b. Seleksiya verblyudov kazaxskogo baktriana po myaso-molochnoy i myaso-sherstnoy produktivnosti. // Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. Chimkent, 2007. – 194-197 b.
6. Baymukanov D.A. Tsitogenetika i seleksiya dvugorbix, odnogorbix verblyudov i ix gibridov. // - Alma-ata, 2002. – 158 b.
7. Boboqulov N., Narzullaev X. Tuyachilik serdaromad soha/ // J. O`zbekiston qishloq xo`jaligi, №02, 2014.
8. Djumagulov I.K. Verblyudovodstvo. // Alma-ata, 1965. – 108 b.
9. Ivanov P.V. Verblyudovodstvo. // - M., 1934. – 364 b.
10. Lakoza I.I. Verblyudovodstvo.// - Moskva, Kolos. 1964. – 159 b.
11. Musaev Z. h.b. Sostav i svoystva verblyujego moloka i shubata v zavisimosti ot usloviy soderjaniya verblyudits. // Sbornik nauchnix rabot. - Chimkent, 2007. – 165-170 b.
12. Musakaraev T. Konevodstvo i verblyudovodstvo-osnovnie otrosli selskoxozyaystvennogo jivotnovodstva v Turkmenistane. // Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. - Chimkent, 2007. – 19-22 b.
13. Ploxinskiy N.A. Rukovodstvo po biometriy dlya zootexnikov kniga, izd Moskva «Kolos» 1964 g

14. Sokratyants Yu.S. Verblyudovodstvo i kozovodstvo - sostavnaya chast pustynno-pastbishnogo jivotnovodstva Uzbekistana. // Chul-yaylov chorvachiligini rivojlantirish muammolari.–Samarkand, 2005.–127-128 b.

15. Tassov A.A. Nauchno-obosnovannie metodi intensifikatsii proizvodstva verblyuje moloka s mexanizatsiey trudoemkix protsessov. // - Alma-ata, 1995.– vip.1. – 112-116 b.

16. Tastanov h.b. // Molochnaya produktivnost gibridnix verblyudov. // V kn. Sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya zootekhnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. - Chimkent. 2007 j. 223-224-b.

17. Terentev S. M. Verblyudovodstvo. // Moskva. 1975j. 224-b.

18. Xolmirzaev D, Sobirov P, Balimanov J, Isaev J, Esemuratov P. //Qizilqum ha'm Aral boyi ekologiyaliq sharayatinda ha'r qiyli porodali tu'yelerdin' na'silin jaqsilaw ha'm o'nimdarlig'in asiriwdin' texnologiyasin islep shig'iw boyinsha usinis// - Samarqand, 2011.- 40 b.

19. Xudayberdiev X. // Verblyuje moloko – Vesomaya pribavka // J. Agroprom kompleks Turkmenistana № 6, 1989, 26 b.

20. Yuldoshev T., Usmonov U, Qudratov O. Mehnatni muhofaza qilish. // Toshkent, Mehnot, 2004, 183 b.

21. Yunusov F. Tuyachilikning kelajagi bormi? // J. Agrobiznes, №02/61, 2012, 26-27 b.

22. Saytlar:

www.vetplus.ru

forum.vetdoctor.ru

WWW.ZZ.RU

WWW.AGRONEWS.RU

zootech@mail.ru